

Farkas Zoltán

**AZ EGYÉN, A KÖRNYEZET
ÉS A CSELEKVÉS**

Miskolci Egyetem, 2004

TARTALOM

1. A cselekvés megközelítése

1.1. Az egyén és a környezet

A) A személyiség és alakulása

- a) *A személyiség fogalma*
- b) *A személyiség alakulása*

B) A környezet összetevői

- a) *A tényszerű és a jelképi, a szubjektív és az objektív összetevők*
- b) *A környezet formai összetevői*

1.2. A cselekvés és meghatározó tényezői

A) A motívum és a cselekvés fogalma

- a) *A motívum fogalma és típusai*
- b) *A cselekvés és a magatartás fogalma*
- c) *A szándékos cselekvés, a cselekvés eszközei és feltételei*

B) A cselekvési szituáció és a cselekvés meghatározottsága

- a) *A cselekvési lehetőség és képesség fogalma*
- b) *A cselekvési szituáció fogalma*
- c) *A cselekvések meghatározó tényezői*

2. A szükséglet mint személyes motívum

2.1. A szükséglet fogalmának értelmezései

A) Az alapvető személyes motívum

B) A tágabb és a szűkebb szükségletfelfogás

- a) *A tágabb szükségletfelfogás*
- b) *A szűkebb szükségletfelfogás*

2.2. A feszültségérzések és a szükségletek

A) A feszültségérzések típusai

- a) *A fiziológiai és a lelki feszültségérzések*
- b) *Az elsődleges és a másodlagos feszültségérzések*

B) A szükségletek és az érzelmek

- a) *A szükséglet fogalma és típusai*
- b) *Az érzelem fogalma*

3. A szükségletkielégítés összetevői és meghatározottsága

3.1. A szükségletkielégítés összetevői

- A) A szükségletkielégítés összetevői és az értelmezés
  - a) *A cselekvések magyarázata és az értelmezés*
  - b) *A szükségletkielégítés összetevőinek fogalma*
- B) A szükségletkielégítés összetevőinek típusai
  - a) *A szükséglet tárgya és negatív tárgya*
  - b) *A szükségletkielégítés eszköze és feltétele*

3.2. A szükségletkielégítés meghatározottsága

- A) A személyes és környezeti összetevők, meghatározottságuk
  - a) *A szükségletkielégítés személyes és környezeti összetevői*
  - b) *A szükségletkielégítés összetevőinek meghatározottsága*
- B) A közvetlen szükségletkielégítés és előfeltételei

4. A kognitív motívumok és irányultságok

4.1. A kognitív motívumok

- A) Az értelmezés és a szituáció definiálása
  - a) *A köznapi gondolkodás és az értelmezés*
  - b) *A cselekvési szituáció definiálása*
- B) Az elvárások, a célok és a beállítottságok
  - a) *A elvárások és a célok*
  - b) *A beállítottságok és a szokások*
- C) Az érték fogalma és típusai
  - a) *A kognitív érték fogalma*
  - b) *A személyes és az instrumentális érték*

4.2. A kognitív irányultságok

- A) A mintaváltozók és az irányultságok
  - a) *A mintaváltozók elméletéről*
  - b) *Az irányultság fogalma és összetevői*
- B) Az irányultságra vonatkozó választás
  - a) *Az általános motívum tudatosítása*
  - b) *A szükségletkielégítés összetevői és az irányultságok*

Irodalom

Ez a tanulmány egy készülő és – a jelenlegi állapotában, a jelenlegi elképzelés szerint – tizenöt fejezetből álló, általános szociológiaelméleti tárgyú könyv második fejezete. Az első fejezet bevezető jellegű (amelynek az első fele talán a Szociológiai Szemlében fog megjelenni), tehát ez a tanulmány az első tematikus fejezetnek tekinthető, valószínűleg még kis mértékben átdolgozandó tartalommal. A szóban forgó könyvben az un. *intézményes szociológia elméletét* (A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Bíbor Kiadó, 1997) dolgozom ki részletesebben, nagyobb mértékben figyelembe véve, és szándékom szerint egyesítve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. A második fejezetet – a jelenlegi tartalommal – változtatás nélkül közlöm, ezért található benne más fejezetekre történő hivatkozások. Idővel a további fejezeteket is szeretném ebben a formában is közzé tenni, az említett hivatkozások ezzel is indokolhatóak.

Az intézményes szociológia elméletének felépítésében az egyén, a környezet és a cselekvés közötti összefüggésekre vonatkozó problémákból indulunk ki. E problémák tárgyalása során határozzuk meg az elmélet alapfogalmait és legáltalánosabb előfeltevéseit. Ebben a fejezetben az általunk szemmel tartott alapvető problémát az képezi, hogy az egyének cselekvéseit mennyiben határozzák meg az egyének személyes tulajdonságai, és mennyiben a környezeti tényezők.

Az említett problémák tárgyalásából való kiindulást főleg a következő két szempont indokolja. Egyrészt az a szempont, hogy egy elmélet kifejtésének az elején ajánlatos tisztázni az adott elmélet alapfogalmait és legáltalánosabb előfeltevéseit, és ezeket az alapfogalmakat és előfeltevéseket lehetőleg a vizsgált jelenség szempontjából nézve legelemibb létezőkre kell korlátozni. A másik szempont az áttekinthetőség és érthetőség, és ebből a szempontból nézve is célszerű egy viszonylag könnyen áttekinthető, de alapvetőnek tekinthető problémából kiindulni.

Úgy gondoljuk, hogy mindkét szempontból nézve az egyéni cselekvések képezik azokat a jelenségeket, amelyekre mindenekelőtt irányítani kell a figyelmünket. Egyrészt ugyanis az egyéni cselekvések, illetve ezeken belül a társadalmi cselekvések olyan egyszerű jelenségek, amelyek rendszereiként és/vagy következményeiként értelmezhetőek a legösszetettebb társadalmi jelenségek is. Másrészt, a társadalmi jelenségek mindennapi szemlélőiként is főleg saját cselekvéseinkkel összefüggésben értelmezzük társadalmi környezetünket. Úgy tűnik tehát, hogy van egy viszonylag könnyen áttekinthető szűk keresztmetszet az összefüggéseknek abban az igen összetett hálózatában, amelynek révén a társadalmi környezetet képező lényegi létezők társadalmi jelenségekben nyilvánulnak meg, s ezt a szűk keresztmetszetet az egyéni cselekvések meghatározottsága képezi.

Ebben a fejezetben először a személyiség és a környezet körvonalazásával közelítünk a cselekvésekhez. Ezt követően meghatározzuk a cselekvés fogalmát, és bevezetjük a cselekvések meghatározó tényezőire vonatkozó fogalmakat. A fejezet második részében főleg a cselekvések alapvető személyes motívumainak tekintett szükségleteket elemezzük. A fejezet harmadik részében a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmi segítségével a létezőket az egyénekre vonatkoztatva értelmezzük, s ezáltal fogalmilag egyneművé és így együttesen kezelhetővé tesszük az egyéneket és környezetüket. Végül a negyedik részben a cselekvések kognitív motívumaival és a kognitív irányultságokkal foglalkozunk. Rámutatunk arra, hogy a szükségletkielégítés meghatározott összetevőinek meghatározott irányultságok felelnek meg.

1. A cselekvés megközelítése

Az egyéni cselekvéseket az egyének személyes tulajdonságai és a környezeti tényezők egymással összefüggésben határozzák meg. A cselekvések meghatározása szempontjából lényeges személyes tulajdonságokat – a fiziológiai tulajdonságoktól eltekintve – a személyiség fogalmában foglalja össze a pszichológia. Szociológiai szempontból nézve minket tulajdonképpen a személyiség környezetét képező tényezők, pontosabban a társadalmi tényezők érdekelnek, ennek ellenére a személyiség fogalmából indulunk ki. Egyrészt ugyanis, ha a személyiség társadalmi környezetét keressük, legelőször is magát a személyiséget kell tudnunk elhatárolni környezetétől. Másrészt nem láthatjuk világosan a társadalmi környezet meghatározó hatását, ha nem látjuk a személyiség közvetlen meghatározó hatását.

Ebben a részben tehát először röviden meghatározzuk a személyiség fogalmát, rámutatunk a személyiség fogalmának különböző értelmezéseire, valamint felvázoljuk az egyének környezetének elemi összetevőit. A motívumokkal összefüggésben határozzuk meg a cselekvés, és ehhez kapcsolódva a magatartás fogalmát. Bevezetjük a cselekvési lehetőség és a cselekvési képesség, valamint a cselekvési szituáció fogalmát, és végül rámutatunk a cselekvések fő meghatározó tényezőire.

1.1. Az egyén és a környezet

A) A személyiség és alakulása

a) A személyiség fogalma

Bármilyen szemléletmódot fogadunk el a társadalmi jelenségek kutatásában, nincs magától értetődőbb annál, hogy a társadalomban emberi egyének léteznek és cselekszenek. *Egyének* nevezünk az egyes embert, ha olyan szempontból fontos számunkra, hogy az ember általános tulajdonságaival rendelkezik, azaz meghatározott testi szervezete van, amely egyben lelki tulajdonságainak is hordozója. Az egyén fogalmában eltekintünk attól, hogy az egyes emberek sajátos, más emberek tulajdonságaitól eltérő testi és lelki tulajdonságokkal is rendelkeznek. *Személyről* akkor beszélünk, ha az egyénre úgy gondolunk, aki sajátosan rá jellemző testi és lelki tulajdonságok hordozója. E tulajdonságok bár kifejezik az ember általános tulajdonságait, de többé vagy kevésbé eltérnek más egyének tulajdonságaitól. A *személyiség* fogalma viszont már csupán az adott személy tartós lelki tulajdonságaira vonatkozik.

A szociológiaelméletben is találkozhatunk olyan kísérletekkel, amelyek egy kifejezetten szociológiai természetű személyiségfogalom meghatározására irányulnak. A személyiség kutatásában azonban tulajdonképpen a pszichológia, pontosabban a személyiségpszichológia illetékes, s e tekintetben mi is a pszichológiára támaszkodunk. Azt tartjuk szem előtt, hogy lehetőleg logikailag következetes legyen az átmenet a személyiségre vonatkozó, általunk felhasznált pszichológiai fogalmak, és a kifejezetten szociológiai természetű fogalmak között.

A személyiség fogalma segítségével egyrészt arra a kérdésre keressük a választ, hogy az adott személy milyen tulajdonságai határozzák meg jellemző viselkedését. Másrészt arra, hogy e tulajdonságok mennyiben és milyen módon teszik lehetővé a változó környezethez való alkalmazkodást. A személy belső és állandó tulajdonságait keressük, amelyek bizonyos

körülmények között rendszeresen befolyásolják a viselkedését, és amelyek változó körülmények között is jellemzőek az adott egyénre. A számunkra jól használható felfogás tehát úgy értelmezi a személyiséget, mint a környezetével szoros kölcsönhatásban lévő, de viszonylag önálló emberi lényt. E felfogás egyik képviselője szerint "A személyiség azon pszichofizikai rendszerek dinamikus szerveződése az egyénen belül, amelyek meghatározzák jellemző viselkedését és gondolkodását." (Allport 1980:39)

- A *személyiség* az egyén mint testi és lelki egység tartós lelki tulajdonságainak sajátos összessége, amely meghatározza egyrészt az adott egyén jellemző viselkedését és gondolkodását, másrészt a változó körülményekhez való alkalmazkodását.

Minden egyén személyisége bizonyos mértékig eltér más egyének személyiségétől, nincs két ugyanolyan lelki tulajdonságokkal rendelkező egyén, azaz nincs két ugyanolyan személyiség. Azok a tényezők, amelyeket az egyén viselkedését megfigyelve az adott egyén tulajdonságainak látunk, az egyénen belüli testi és lelki folyamatok eredményei. E folyamatok viszonylag állandóak, még akkor is, ha a személy különbözőképpen viselkedik különböző körülmények között. A személyiség átfogó magyarázatának ki kellene terjednie egyrészt annak az elemzésére, hogy milyen folyamatok zajlanak a személyben, másrészt ezek a folyamatok milyen sajátos tulajdonságokban nyilvánulnak meg, harmadrészt e tulajdonságok a környezettel összefüggésben hogyan határozzák meg az adott személy viselkedését. A személyiség különböző pszichológiai megközelítései különböző mértékben foglalkoznak e három kérdéssel.

A személyiség pszichológiai kutatásának központi problémája az, amely e fejezetben minket is érdekel, nevezetesen a személyiség, a környezet és a cselekvések közötti összefüggések problémája. Különböző szemléletmódok és irányzatok alakultak ki a személyiségpszichológiában, amelyek a személyiség különböző oldalait hangsúlyozzák, és különböző szempontokból közelítenek az előbb említett kérdéshez. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából nézve számunkra különösen azok a felfogások érdemelnek figyelmet, amelyek nem az egyénen belüli folyamatokra, és nem is csupán a személyes tulajdonságok feltérképezésére, hanem az egyén és környezete közötti összefüggésekre összpontosítanak. Az alábbiakban röviden ezekre a megközelítésekre és elméletekre utalunk, amelyekre majd a következőkben is támaszkodunk: a diszpozicionális megközelítésre, az interakcionista elméletre és a kognitív tanuláselméletekre. Figyelmen kívül hagyjuk viszont a behaviorista pszichológia felfogását, amely elhanyagolja a személyiséget, valamint a biológiai és a pszichoanalitikus megközelítéseket, amelyek főleg a személyen belüli folyamatokra, nem pedig a személyiség és környezete közötti összefüggésekre összpontosítanak. Egyes szerzők önálló megközelítésként tartják számon a személyiség fenomenológiai megközelítését, amelyre az alábbiakban azért nem hivatkozunk, mert úgy látjuk, hogy ami a fenomenológiai megközelítésből számunkra fontos, az a fenomenológiai szociológiában is tükröződik. (Vö.: Carver – Scheier 2002:30-31; Mook 1987:8-12)¹

A *diszpozicionális megközelítés* szerint az egyének viszonylag állandó hajlamokkal (diszpozíciókkal) rendelkeznek, amelyek a legkülönfélébb körülmények között meghatározzák viselkedésüket. Ebben a megközelítésben a személyiség tulajdonképpen a viszonylag tartós diszpozíciókból épül fel. Ezt a felfogást képviselik egyrészt a *személyiségvonások elméletei*, amelyekre közvetlenül nem támaszkodunk, de a diszpozicionális megközelítés érzékeltetése végett említést teszünk róluk. A vonáselméletek még egyoldalúan a személyiség szerepét hangsúlyozzák az egyének viselkedésének a magyarázatában. A személyiségvonások

---

¹ Carver és Scheier könyvében Abraham Maslow szükségletelmélete is a fenomenológiai megközelítést képviselő elméletek között szerepel, mi azonban ezt az elméletet a diszpozicionális megközelítés képviselőjének tekintjük.

kat úgy értelmezhetjük, mint hajlandóságot a cselekvésre egy bizonyos módon, különböző körülmények között. E felfogás szerint a személyiség meghatározott vonásokból áll, s az egyének azért cselekszenek különbözőképpen, mert a személyiségvonások különböző változataival és különböző fokozataival rendelkeznek. Egyes vonások fontosabbak, mint mások, és nagyobb valószínűséggel befolyásolják a cselekvést. Például Allport megkülönbözteti egyrészt a központi vonásokat, amelyek fő szerepet játszanak a cselekvések irányításában. Másrészt a másodlagos vonásokat, amelyek kevésbé, inkább csak sajátos körülmények között befolyásolják a cselekvéseket. (Allport 1980:355-396) Ezek az elméletek csak a személyiségvonások feltérképezésére törekszenek, és kevésbé foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a vonások milyen módon határozzák meg a viselkedést.

A diszpozicionális megközelítést képviselik másrészt a *szükséglet- és motivációelméletek*, amelyek már nagyobb figyelmet szentelnek annak a kérdésnek, hogy a személy tartós lelki tulajdonságai milyen módon határozzák meg a viselkedést. E felfogás szerint az emberi viselkedést úgy érthetjük meg, ha szükségletek által motivált viselkedésekként értelmezzük. A legszélesebb körben Abraham Maslow személyiség- és szükségletelmélete ismert, amelyre később majd mi is támaszkodunk. Maslow szerint az emberi cselekvések magyarázatában a személyiség egészét figyelembe kell venni. A szükségleteket tekintette a cselekvések alapvető motívumainak, s megkülönböztette a szükségletek különböző típusait, amelyek felfogása szerint fontossági rangsort képeznek. Az általa úgynevezett alacsonyabb rendű szükségleteket általában rendszeresen ki kell elégíteni ahhoz, hogy a magasabb rendű szükségletek a cselekvések motívumaiként szerephez jussanak. Maslow szerint a társadalmat úgy kellene berendezni, hogy lehetőséget nyújtson a magasabb rendű szükségletek kielégítésére is. (Maslow 1987)

Az *interakcionista elmélet* egy olyan megközelítést tükröz, amely talán a diszpozicionális és a tanuláselméleti megközelítés között értelmezhető. Eszerint sem a személyből, sem a környezetből, illetve a szituációból nem lehet megmagyarázni a cselekvéseket, a cselekvések e két forrását egymástól elszigetelten vizsgálva. A személyiség és a környezet kibogozhatatlanul egymásba fonódva, és egymással kölcsönhatásban határozza meg a cselekvéseket. A kutatásnak tehát párhuzamosan kell összpontosulnia a személyre és a környezetre, és a közöttük lévő kölcsönhatásokra. A személyiséget és a környezetet ki lehet fejezni ugyanazokkal a fogalmakkal, amelyek bár közvetlenül a személyre vonatkoznak, de bennük a személy környezete tükröződik. A környezet tanulmányozható annak tanulmányozása révén, hogy az egyének hogyan érzékelik és értelmezik környezetüket, és milyen motívumok alakulnak ki bennük ez alapján.

Az interakcionista elmélet legfőbb összefüggései a következők. A viselkedés az egyén és a környezet közötti kölcsönhatás állandó folyamatának eredménye. Ebben a kölcsönhatásban az egyén szándékos, aktív cselekvő. A kölcsönhatás személyi oldalán a megismerési, illetve ismereti (kognitív) és a motivációs tényezők képezik a cselekvés lényegi meghatározó tényezőit. A környezet, illetve a szituáció oldalán a szituáció jelentése az egyén számára a lényegi meghatározó tényező. (Magnusson – Endler 1977:3-30)

A *tanuláselméletek* a környezetet tükröző ismereteket és motívumokat hangsúlyozzák a cselekvések meghatározó tényezőiként. A társadalmi vagy kognitív tanuláselmélet szerint az egyének cselekvéseit nagyrészt az határozza meg, hogy hogyan értelmezik a környezetet, illetve a környezet egyes vonásait, de ez az értelmezés nem feltétlenül felel meg a tényleges körülményeknek. Meg lehet különböztetni a viselkedés tanulását és megvalósítását. A tanulás legfontosabb formája a megfigyelő tanulás, amikor az egyén megfigyel másokat, hogy hogyan cselekszenek, s cselekvéseikre ismét mások hogyan válaszolnak. A megfigyelt körülményekhez hasonló körülmények között a megfigyelő tanulás révén az egyén hajlamos a másoktól eltanult cselekvésmódok megvalósítására. Az ismereteken túl az egyéb tudattartalmak

(elvárások, célok, tervek, elgondolások) is lényeges szerepet játszanak a cselekvések meghatározásában. Például az egyének kialakítanak bizonyos elvárásokat abban a tekintetben, hogy meghatározott cselekvésmódokat milyen válasz fog követni a környezet részéről, és ezek az elvárások úgy irányítják a cselekvést, hogy azt pozitív megerősítés kövesse. (Bandura 1977; 1986)

b) A személyiség alakulása

Hosszú múltra tekint vissza és ma is tart az emberrel foglalkozó tudományokban a természet-tanulás vita, amely arra vonatkozik, hogy egyáltalán az emberi fejlődést, és a személyiség fejlődését mennyiben határozzák meg az örökletes biológiai tényezők, és mennyiben a környezeti tényezők. Az kétségtelen, hogy a személyiség alakulására bizonyos mértékig hatással van az öröklődés, de az életút során gyengül a hatása. A pszichológiában temperamentumnak nevezik a nagyrészt öröklött személyiségvonásokat. Főleg az aktivitási szintről, a társas hajlamról és az emocionalitásról mutatták ki, hogy a személyiség nagyrészt öröklött tulajdonságait képezik. A társadalombiológusok feltételezése szerint azonban a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások mintázatai is nagyrészt öröklődés eredményei. (Erről lásd: Carver – Scheier 2002:134-161)

A pszichológiában és a szociológiában általánosan elfogadott, hogy a személyiség tulajdonságai alapvetően az egyén életútja során alakulnak ki. Az emberi szervezet veleszületett sajátosságai nagyrészt többértelmű adottságok, amelyek viszonylag tág lehetőségeket nyújtanak a környezeti hatások érvényesülésének a személyiség formálásában. A személy lelki tulajdonságai a tevékenység folyamatában alakulnak és fejlődnek. A személyiség tehát egy adott időpontot nézve meghatározója is, de életútját tekintve eredménye is a tevékenységnek és a cselekvéseknek. (Rubinstein 1967:955-956)

- A személyiség az egyén életútja folyamán formálódik, részben az adottságok, de alapvetően a környezeti tényezők által meghatározottan. A személyiség alakulására a leglényegesebb hatással a személyközi kölcsönhatások révén közvetített kultúra van.

A tevékenységen belül a személyiség alapvetően a más személyekkel való kölcsönhatásban formálódik. George H. Mead szerint az egyén én-tudata, s ugyanakkor személyisége az emberek közötti – a tágabb értelemben vett társadalmi – kölcsönhatásokban, az emberek közötti tapasztalás és tevékenység folyamatában jön létre, az egyénnek a folyamat egészéhez, és a folyamatban részt vevő többi egyénhez való viszonya eredményeképpen fejlődik. (Mead 1973) E kérdéssel a szociológiában részletesen foglalkozik a szocializáció irodalma. Mi azonban a következőkben adottnak vesszük a kialakult személyiséget, s a szocializáció kérdésével majd a tizenegyedik fejezetben foglalkozunk.

B) A környezet összetevői

a) A tényszerű és a jelképi, a szubjektív és az objektív összetevők

Az egyén *környezetének* az egyénen kívül lévő azon létezők összességét nevezzük, amelyek hatással vannak, vagy potenciálisan hatással lehetnek az adott egyénre. A környezeti tényezőket *körülményeknek* is nevezzük. A környezet természetével itt két vonatkozásban foglalkozunk. Egyrészt különbséget teszünk a környezet tényszerű és jelképi természetű összetevői között, másrészt megkülönböztetjük a környezet szubjektív és objektív összetevőit. E megkülönböztetéseknek ugyanis fontos szerepük lesz a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Az első fejezetben láttuk, hogy a szociológiaelméletben kialakult szemléletmódok a két tipizálási szempont közül az egyik szempontból nézve főleg abban különböznek, hogy előfeltételezésük szerint az egyének társadalmi környezete tényszerű vagy jelszerű, illetve szimbolikus természetű. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy általában a környezet, és ezen belül a társadalmi környezet tényszerű és szimbolikus természetű alkotórészeket egyaránt tartalmaz. Az alábbiakban azonban csak röviden jelezzük, hogy hogyan értelmezzük a tényszerű és a szimbolikus létezőket.

- *Tényszerű létezőknek* az olyan létezőket nevezzük, amelyek az egyének tudatán kívül és önmagukban léteznek. A *jelképek* vagy *szimbólumok* olyan létezők, amelyek nem önmagukban lényegesek, hanem az általuk hordozott jelentések révén, amelyekben más létezőkre utalnak.

Az emberek környezete alapvetően tényszerű, de az emberi faj kialakulása eleve együtt járt az emberek által alkotott jelképi környezet kialakulásával. A viszonylag állandó jelképi környezetet a *jelképi kultúra* foglalja magában, amellyel majd a harmadik fejezetben foglalkozunk.

Különbséget tehetünk a jel és a jelkép vagy szimbólum fogalma között. A *jel* jelentése révén valamilyen tőle különböző létezőt képvisel az adott jelet értelmező egyén számára. Bármilyen létező szolgálhat jelként is az egyének számára, amennyiben az adott létező észlelése révén valami tőle részben vagy teljes mértékben különböző létezőre következtethetnek. Egy létező jelként utalhat egy tőle teljes mértékben különböző létezőre, például egy szó egy bizonyos tárgyra, vagy egy festett nyíl a megfelelő haladási irányra. Egy létező egy része jelezheti az egész létezőt, jelezheti az őt előidéző, illetve meghatározó létezőt, vagy utalhat az adott létező valamilyen következményére. Például a motor hangja jelezheti az egyén számára, hogy a szomszéd a kertjében nyírja a fűvet, hogy autó közeledik, vagy azt, hogy meghibásodott a motor valamelyik alkatrésze, esetleg azt, hogy megérkezett a várt vendég stb.

A jelek nem feltétlenül igényelnek személyközi egyetértést jelentésüket illetően. Különbséget kell tennünk a jeleknek az egyének adott körében általánosan érvényesnek tekinthető, valamint egy adott egyén számára az adott összefüggésben vett jelentése között. (Schutz 1962:110; ill. 1984C:109) Egy adott létező, vagy annak valamilyen vonatkozása jelként szolgálhat egy adott egyén számára, és mások számára esetleg nem, illetve teljesen mást jelenthet az egyik, mint a másik egyén számára. A jelkép vagy szimbólum viszont olyan jel, amelyet kifejezetten jelként használnak, és amelynek jelentésére vonatkozóan tartós egyetértés alakult ki az egyének adott körében.

A szubjektív és az objektív fogalmainak értelmezésében tudomásunk szerint nem alakult ki egyetértés sem a filozófiai, sem a szociológiai irodalomban. Mi e fogalmakat a következők szerint, egy adott szubjektumra vonatkoztatva értelmezzük. A *szubjektum* egy cselekvőképes egyén vagy csoport, a legegyszerűbb esetben egy adott egyén, de elvileg lehet az egyének meghatározott csoportja is. A következőkben szubjektumokként még csak egyénekre gondolunk.

- *Szubjektívnek* tekintjük mindenekelőtt a szubjektum belső sajátosságait, és a szubjektum viselkedését. Szubjektívnek tekintjük az olyan környezeti létezőt is, amelyet a szubjektum szándékosan hozott létre és létezőként szándékosan tart fenn. *Objektívnek* az olyan környezeti létezőt tekintjük, amely a szubjektum szándékától függetlenül jött létre, és a szubjektum szándékától függetlenül is létezik.

Például egy adott egyén szempontjából nézve szubjektív mindaz, amit gondol, amit érez, amit cselekszik, de környezeti létezők is lehetnek szubjektív természetűek. Például, ha az egyén egy szobában tartózkodik, ahol a villanykapcsoló felkapcsolásával világosságot idézhet elő, a

fűtőtest bekapcsolásával meleget, akkor a létrehozás szempontjából nézve a világosság és a meleg is szubjektív a számára. De ha már felkapcsolta a villanyt, vagy bekapcsolta a fűtőtestet, a világosság és a meleg szándékától függetlenül is létezik, tehát e létezők objektív létezőkké váltak. Ha rendszeresen tüzelőt kell raknia a tűzhelybe ahhoz, hogy fenntartsa a meleg hőmérsékletet a szobában, a viszonylag meleg hőmérséklet nem csak a létrehozása, hanem a fenntartása szempontjából nézve is szubjektív az adott egyén számára. Ha azonban személy szerint nem befolyásolhatja azt, hogy ég a villany, vagy azt, hogy be van-e kapcsolva a fűtőtest, a szoba világítása és hőmérséklete teljes mértékben objektív a számára.

A szubjektív és az objektív közötti megkülönböztetésnek számunkra majd a társadalmi létezők, különösen a társadalmi viszonyok vonatkozásában lesz jelentősége. Majd rávilágítunk arra, hogy a társadalmi létezők elvileg szubjektív és objektív természetűek egyaránt lehetnek, de valójában alapvetően objektív természetűek, az egyes egyének szándékától függetlenül léteznek.

b) A környezet formai összetevői

Az alábbiakban abból a szempontból vesszük szemügyre a környezet tényszerű összetevőit, hogy formailag milyen természetű létezők lehetnek. E megkülönböztetéseknek ugyanis szintén fontos szerepük lesz a társadalmi jelenségek magyarázatában.

- A környezet tényszerű összetevői *formai szempontból* nézve lehetnek dolgok és állapotok, más egyének és csoportok, cselekvési lehetőségek és képességek, valamint mások cselekvései, viselkedései, illetve ezekből felépült nagyobb viselkedési egységek.

Dolgoknak tágabb értelemben egyáltalán a létezőket nevezik, de mi ezt a kifejezést szűkebb értelemben használjuk, s ilyen értelemben *dolgoknak* az anyagi természetű és térbeli kiterjedéssel is rendelkező létezőket nevezzük. Dolgok például az épületek, az utak, a gépek és berendezések, a hegyek, a járművek, a bútorok stb. Nem emberi élőlényeket fogalmilag nem különböztetjük meg a szűkebb értelemben vett dolgoktól, tehát azokat is dolgoknak nevezzük. A létezők *állapotáról* akkor beszélünk, ha egy adott létezőt, vagy az adott létező bizonyos vonásait egy adott időpontban, azaz változásaitól elvonatkoztatva, továbbá önmagában, azaz más létezők általi meghatározottságaitól és más létezőkre irányuló hatásaitól elvonatkoztatva vesszük figyelembe.

A környezet alkotórészeit képezhetik továbbá cselekvési lehetőségek és képességek. Ezekkel az összetevőkkel majd alább foglalkozunk, itt csupán azt jegyezzük meg, hogy a cselekvési lehetőségek és képességek mint a környezet összetevői a környezet olyan állapotára vonatkoznak, amelyek lehetővé tesznek bizonyos cselekvéseket. Az egyének környezetének összetevőit képezhetik más egyének cselekvései, viselkedései, illetve e cselekvésekből felépült nagyobb viselkedési egységek, kölcsönhatások. A cselekvés fogalmának meghatározásával a következőkben foglalkozunk.

1.2. A cselekvés és meghatározó tényezői

A) A motívum és a cselekvés fogalma

a) A motívum fogalma és típusai

Az egyén különféle megnyilvánulásait, bizonyos ingerekre adott reakcióit nevezik általában *viselkedésnek*, s majd e fogalmon belül határozzuk meg a cselekvés fogalmát. A viselkedés, illetve a cselekvések magyarázata szempontjából nézve az egyén tulajdonságai egyrészt mint személyes motívumok, másrészt mint személyes képességek lényegesek. Az alábbiakban a motívumokkal foglalkozunk, a személyes és a környezet által meghatározott motívumokat egyaránt figyelembe véve. A pszichológiában általában az egyén azon belső tényezőjének kifejezésére használják a motívum fogalmát, amely energiával látja el és irányítja az egyén viselkedését. (Worchel – Shebilske 1989:373-374) A motívum fogalma a pszichológiában is eléggé vitatott alapfogalom, mi megelégszünk egy közelítőleges meghatározásával. Majd a motívumok egyes típusainak a későbbi tárgyalása során válhat világosabbá, hogy általában véve mit értünk motívumon.

- A *motívum* az egyén olyan belső állapota, amely kiváltja és irányítja az egyén viselkedését. Különbséget tehetünk a *fiziológiai motívumok* és a *lelki motívumok*, illetve az utóbbiakon belül a *kognitív motívumok* között.

A testi vagy fiziológiai motívumok az egyént mint élőlényt jellemzik, mint például az éhség vagy a szomjúság. A lelki motívumok viszont a központi idegrendszer sajátos funkciói, mint például az érzelmek, az elvárások, a szokások, a célok stb. A kognitív tanulásemelvények a lelki motívumokon belül az úgynevezett kognitív motívumokat hangsúlyozzák. A kognitív (megismerési) motívumok olyan képzetek, amelyek a cselekvések következményeire vonatkoznak. (Bandura 1986:232-233)

A társadalmi jelenségek magyarázatában fontos lesz számunkra, hogy különbséget tegyünk a személyes és az instrumentális motívumok között, amelyek csak részben felelnek meg a motívumok fent említett típusainak.

- A *személyes motívumok* az egyén tartós belső tulajdonságait képezik, s a mindenkori környezettől viszonylag függetlenek. Az *instrumentális motívumok* olyan kognitív motívumok, amelyek az egyén személyes motívumaira vonatkoztatva a mindenkori környezetet tükrözik.

A fiziológiai motívumok eleve személyes motívumok, de személyes motívumok olyan lelki motívumok is lehetnek, amelyek a személyiségre jellemzőek, ahogyan azt majd később látjuk. A személyes motívumok tehát viszonylag állandóak, a változó környezettől függetlenek, de hosszú távon igazodhatnak a maradandóan megváltozott környezethez. Az instrumentális motívumok viszont az egyén mindenkori környezetét, illetve az egyénnek a környezethez való viszonyát tükrözik, s így a környezettel együtt változnak. Az instrumentális motívumok mindig személyes motívumokhoz kapcsolódnak.

A továbbiakban szintén fontos lesz számunkra, hogy különbséget tegyünk az általános és az aktuális motívumok között.

- Az *általános motívum* az egyén szervezetében rendszeresen jelentkező motívum olyan formája, amelyben még csupán az elérni kívánt dolog vagy állapot tükröződik. Az *aktuális motívum* az általános motívum alapján kialakult olyan kognitív motívum, amelyben már tükröződik az adott dolog vagy állapot elérésének konkrét módja.

Az általános motívumban tehát még csupán az elérni kívánt dolog vagy állapot tükröződik, függetlenül az adott dolog vagy állapot elérésének konkrét módjától. Így az általános motívum még önmagában nem alkalmas a viselkedés irányítására, csupán általános hajlandóságot jelent bizonyos fajta viselkedésekre. Például általános motívum irányul a táplálkozásra, és ez az általános motívum az adott körülményektől függően nagyon különböző aktuális motívumok formájában jelenhet meg. Vagy például a modern társadalomban általános motívum irányul a pénz megszerzésére, ami megjelenhet olyan aktuális motívum formájában, ami szakképzettség megszerzésére, álláskeresésre, egy konkrét munkafeladat elvégzésére, egy dolgozat megírására stb. irányul. Mind az általános motívumok, mind az aktuális motívumok egyaránt lehetnek a korábbi tipizálás szerinti személyes vagy instrumentális motívumok. A személyes általános motívumokat alapvetően a szükségletek képezik, amelyekkel később részletesen foglalkozunk.

Az általános és az aktuális motívum megkülönböztetése valójában viszonylagos, a vizsgált viselkedési egységtől függ. Egy viszonylag nagyobb viselkedési egység aktuális motívuma képezheti egy ezen belüli kisebb viselkedési egység általános motívumát. Például az egyetemi hallgató számára egyetemi tanulmányainak általános motívuma egy bizonyos szakképzettség megszerzésére irányuló szándék, s ehhez képest aktuális motívum egy adott félév, vagy egy adott tantárgy követelményeinek a teljesítése. De ha például csupán egy adott tantárgyra vonatkozóan elemezzük a hallgató viselkedését, ebből a szempontból nézve az általános motívum az adott tantárgyból az aláírás és/vagy a megfelelő vizsgajegy megszerzése. Ehhez az általános motívumhoz kapcsolódó aktuális motívum lehet esetleg az előadások látogatására, a házi dolgozat elkészítésére, a zárhelyi dolgozat eredményes megírására irányuló szándék.

b) A cselekvés és a magatartás fogalma

A legáltalánosabban használt értelemben a cselekvés céltudatos viselkedés. E felfogást főleg Hobbes, Locke és Smith munkáira vezethetjük vissza, s a társadalomtudományokban többnyire ezt az értelmezést fogadják el a kutatók. (Lásd pl.: Parsons 1949:44; ill. 1985A:18; Burt 1982:1-2; Wright G. 1987:184-185; Lennon 1990:16-19; Coleman 1990:13-17) Bár mi a cselekvés fogalmát nem szűkítjük le a céltudatos viselkedésre, később majd olyan cselekvéseket előfeltételezünk, amelyek szélszerű, vagy legalábbis szándékos cselekvéseknek tekinthetők.

- A *cselekvés* olyan elemi viselkedési egység, amelyet lelki motívumként is megjelenő fiziológiai motívum, vagy eleve lelki motívum vezérel, és amelynek motívumára vonatkozó önálló következménye van.

A cselekvés motívuma tehát lehet eleve lelki természetű, de a lelki motívum kifejezhet valamilyen fiziológiai motívumot is. E rövid meghatározásból kitűnik, hogy a cselekvés fogalmát egyfelől nem szűkítjük le csupán a céltudatos viselkedésre, hanem beleértjük például az érzelmek és a szokások által motivált viselkedéseket is, attól függetlenül, hogy ezek a motívumok célként megjelennek vagy sem. Másfelől viszont elhatároljuk azoktól a reflexszerű viselkedésektől, amelyeket közvetlenül nem lelki tényezők motiválnak, hanem csupán fiziológiai, idegrendszeri folyamatok váltanak ki, lelki tényezők közvetítése nélkül. A cselekvés tulajdonképpeni motívuma önmagában véve lehet testi, illetve fiziológiai természetű is – például az élelemre, a fizikai mozgásra, vagy a megfelelő hőmérsékletre

irányuló szükséglet – de e motívumoknak is lelki tényezők közvetítésével kell hatniuk ahhoz, hogy cselekvésekről beszélhessünk.

A cselekvés fogalmának fenti meghatározása tehát azon alapszik, hogy különbséget tehetünk a reflexek vagy ösztönök, és a lelki motívumokként is megjelenő, illetve eleve lelki motívumok által meghatározott viselkedések között. Ez a megkülönböztetés Descartesig visszavezethető, aki – a reflex fogalmának bevezetéséhez kapcsolódva – megkülönböztette egyfelől a reflexszerű, másfelől az akaratlagos viselkedéseket. (Mook 1987:29-31) Az emberi viselkedések egy része reflexszerű, vagy ha úgy tetszik ösztönös. A társadalombiológusok általában ezeket a viselkedéseket hangsúlyozzák, s az ösztönöket tekintik az emberi viselkedés alapvető motívumainak. Bizonyos fajta viselkedések, illetve az emberi viselkedés bizonyos vonásai nyilvánvalóan örökletes tényezők által meghatározottak. Kimutatták például, hogy az arckifejezések nagyrészt egyetemesen jellemzőek az emberi nemre, a kultúrától függetlenül. (Eibl-Eibesfeldt 1972; idézi Petri 1986:34-53) Az ilyen viselkedések azonban felfogásunk szerint nem sorolhatók a cselekvés fogalmába, mivel meghatározottságukban más természetűek, mint a lelki átélés révén kiváltott és irányított viselkedések.

Max Weber szerint „Cselekvésnek nevezünk minden emberi viselkedést (...), ha és amennyiben a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív értelmet kapcsolnak vele össze.” (Weber 1987:38) Nem cselekvés viszont a pusztán reaktív viselkedés, amelynek nincs szubjektív, szándékolt értelme. (Uo.) Webernél tulajdonképpen tisztázatlan az „értelem” kifejezés jelentése, de úgy tűnik, hogy a szubjektív értelmén valójában a fogalmaink szerinti lelki motívumot, illetve lelkileg is átélt motívumot értette. Ha ez igaz, a fentebb adott definícióban tulajdonképpen Weber értelmezésének megfelelően határoztuk meg a cselekvés fogalmát.

Mit értünk a cselekvés definíciójában azon a kitételel, hogy a cselekvés *elemi* viselkedési egység? E kérdésre nem adunk kielégítő választ, mégis fontosnak tartjuk jelezni, hogy a cselekvéseket fogalmilag egyértelműen el kellene tudnunk határolni mind az alkotórészeiként értelmezhető kisebb viselkedési egységektől, mind a cselekvésekhez képest nagyobb viselkedési egységektől. Csupán ideiglenesnek tekinthető meghatározásunk szerint az elemi viselkedési egység, illetve a cselekvés az a legkisebb viselkedési egység, amelynek még motívumára vonatkozó önálló következménye van. Így a cselekvések időtartamuk szerint nagymértékben különbözhetnek egymástól, az egy-két pillanatig tartó cselekvésektől a – pihenőidők közbeiktatásával – napokig vagy még hosszabb ideig tartó cselekvésekig. Az előbbiekre példaként említhetjük a köszönést, az utóbbiakra egy olyan hosszabb ideig tartó munkafeladat elvégzését, amelyet csupán végleges elkészítése után díjaznak.

- A cselekvés fogalma magában foglalja: (1) a cselekvés motívumait, (2) a cselekvés testi és lelki folyamatát, (3) a cselekvés adott szubjektumra vonatkozó következményeit.

A cselekvés fogalma tehát magában foglalja a motívumokat, amelyek kiváltják és irányítják az egyén cselekvését. Magában foglalja a cselekvés folyamatát, amely részben az egyén bizonyos fizikai mozgását, részben lelki folyamatát jelenti, az egyénen belüli fiziológiai folyamatoktól viszont eltekintünk. A cselekvés következményei érinthetik a környezet különböző természetű létezőit, s e következmények lehetnek a cselekvő egyén által szándékosan előidézett vagy nem szándékolt következmények. A cselekvés következményei közül a cselekvés fogalma csupán az adott szubjektumra vonatkozó következményeket foglalja magában, amelyek szintén lehetnek szándékosan előidézett, vagy nem szándékolt következmények.

A cselekvés és a magatartás kifejezéseket gyakran azonos értelemben használják, mi viszont különbséget teszünk e kifejezésekkel jelölt fogalmak között. Felfogásunk szerint a magatartás cselekvésekből felépült nagyobb viselkedési egység.

- *Magatartásnak* nevezzük az egy átfogó motívum által vezérelt, egymáshoz kapcsolódó és/vagy bizonyos körülmények között rendszeresen ismétlődő cselekvések rendszerét.

Például, ha egy adott időpontban, vagy rövidebb időszakban megfigyeljük egy munkahely dolgozóit, vagy egy előadóterem hallgatóit, cselekvéseikről kaphatunk benyomásokat, ha látjuk, hogy szorgalmasan dolgoznak vagy jegyzetelnek, esetleg éppen beszélgetnek vagy újságot olvasnak. Ha azonban rendszeresen megfigyeljük az adott munkahely dolgozóit vagy a hallgatókat, és képet kapunk arról, hogy rendszerint mikor hogyan viselkednek, magatartásukról kaphatunk benyomásokat. Szociológiai szempontból nézve minket majd főleg nem az egyedi cselekvések, hanem a magatartások érdekelnek.

A magatartások általában meghatározott tevékenységekhez kapcsolódnak. A *tevékenység* olyan összetett viselkedés, amely meghatározott feladat ellátására, illetve elvégzésére irányul. A tevékenység műveletekből épül fel, amelyeket az adott feladat, és az elvégzéséhez rendelkezésre álló technikai eszközök határoznak meg. (Leontyev 1979:120-144) A magatartás és a tevékenység fogalmának megkülönböztetését talán az indokolhatja, hogy az egyes cselekvéseknek, illetve a cselekvések egyes elemeinek igen eltérő jelentősége lehet technikai és motivációs szempontból. A magatartás motívumai tehát meghatározzák, hogy az egyén mennyiben és hogyan látja el az adott feladatot. A tényleges tevékenységet a feladat technológiája és a magatartás motívumai együttesen határozzák meg, már amennyiben a cselekvő ismeri a feladat elvégzésének módját, és képes annak megvalósítására.

c) A szándékos cselekvés, a cselekvés eszközei és feltételei

Parsons korai cselekvéelméletében – a cselekvőn és a cselekvés célján túl – a cselekvés fogalmába beleérti egyrészt azt a szituációt is, amelynek elemei részben mint a cselekvés eszközei, részben mint feltételei értelmezhetők, másrészt a cselekvés normatív irányultságát. (Parsons 1949:44-45; ill. 1985A:18) Mi e tényezőket valóságos jelentőségüknek megfelelően figyelembe vesszük, de nem a cselekvés fogalmán belül értelmezzük. Az alábbiakban a cselekvés eszközeit és feltételeit határozzuk meg, a cselekvési szituáció fogalmával viszont a következő alcím keretében foglalkozunk. Parsons felfogása szerint a „normatív irányultság” a cselekvő hajlandósága arra, hogy bizonyos szabályokhoz feltétlenül, mintegy öncélúan alkalmazkodjon, és így a szabályoknak megfelelően cselekedjen. A szóban forgó felfogás szerint a cselekvés motívuma eleve magában rejti a szabályoknak való megfelelésre irányuló erőfeszítést. (Parsons 1949:74-77) Nem egyértelmű, hogy Parsons a hivatkozott helyen a szabályokon mennyiben ért csupán kulturális szabályokat, és mennyiben kognitív szabályokat is. A kulturális szabályok vonatkozásában mi a cselekvést nem tekintjük eleve normatív természetűnek, de a cselekvések e szabályok általi meghatározottságát a következő fejezetekben az egyik alapvető kérdésként kezeljük.

A cselekvések motívumai különböző mértékben lehetnek tudatosak, a pillanatnyi felindulástól kezdve a részletes cselekvési tervig terjedhetnek. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából nézve azonban számunkra a többé vagy kevésbé tudatos, szándékos cselekvések jelentősek. Szándékoknak nevezzük a cselekvések többé vagy kevésbé tudatos motívumait, s a legkifejlettebb szándékok a célok.

- A *szándék* olyan tudatos motívum, amelyben a megvalósítani kívánt állapot, és esetleg az adott állapot elérésének a módja tükröződik. A következőkben szándékos cselekvéseket előfeltételezünk.

A szándék lehet kevésbé határozott és határozottabb, s a célt értelmezhetjük úgy, mint határozott szándékot bizonyos következmények előidézésére.

A cél kifejezés két értelemben is használatos, az egyik értelemben a cél az a valóságos jövőbeli állapot, amelynek elérésére, illetve megvalósítására az egyén szándéka és cselekvése irányul. Az ilyen értelemben vett célt mi a *cselekvés céltárgyának* nevezzük, e fogalmat megkülönböztetve a cél kifejezés másik jelentésétől. A másik értelemben a cél a megvalósítandó, és az adott körülmények között várhatóan megvalósítható állapotra vonatkozó képzet. A célokra mint kognitív motívumokra a fejezet negyedik részében még visszatérünk.

A szándékos cselekvések esetében, a cselekvések céltárgyaival összefüggésben, a cselekvések meghatározó tényezőin belül megkülönböztethetjük a cselekvések eszközeit és feltételeit. Parsons már fentebb említett meghatározásának megfelelően, az adott cselekvést motíváló szándékhoz viszonyítva e fogalmakat a következők szerint értelmezzük.

- A *cselekvés eszközeit* az egyén azon tulajdonságai, és a környezet azon összetevői képezik, amelyek alakulását és működését az egyén szándékának megfelelően képes befolyásolni. A *cselekvés feltételeit* viszont az egyén azon tulajdonságai, és a környezet azon összetevői képezik, amelyek alakulását és működését az egyén szándékának megfelelően nem képes befolyásolni.

Parsons szerint ha a célokat eleve meghatározza a környezet, illetve a szituáció, a feltételek és az eszközök közötti különbség eltűnik, a cselekvéseknek csupán feltételei vannak, a cselekvéseket feltételei határozzák meg. A cselekvő aktív szerepe a szituációnak, és a szituáció várható alakulásának a megértésére korlátozódik. (Parsons 1949:64; ill. 1985A:30) Megítélésünk szerint viszont, ha a környezet eleve meghatározza a szándékokat, illetve a célokat, attól még az adott cselekvésnek lehetnek eszközei. A racionálisan választható szándékok vagy célok környezet általi meghatározottsága lehetővé teszi bizonyos létezők eszközként való felhasználását, elvileg az meghatározott a környezet által, hogy mely létezők és mennyiben használhatók fel eszközként. Emellett a körülmények nyilvánvalóan sohasem magát a választott motívumot határozzák meg, hanem azt, hogy racionálisan milyen motívum választható.

A cselekvés eszközei és feltételei nem esnek teljesen egybe a korábban megkülönböztetett szubjektív és objektív létezőkkel. A szubjektív és objektív közötti megkülönböztetés a szubjektumhoz viszonyítva a létező létrehozására és létezőként való fenntartására vonatkozik. Az eszköz és feltétel megkülönböztetés viszont az adott létezővel való rendelkezésre, az adott létező felhasználására vonatkozik. Az egyénen belüli szubjektív összetevő elvileg eszköz és feltétel egyaránt lehet. Például az egyén rossz egészségi állapota általában cselekvéseinek feltétele, fizikai ereje vagy szaktudása bizonyos cselekvéseinek eszköze lehet. A szubjektív környezeti létező eleve eszköz, mivel eleve feltételezzük, hogy amennyiben az egyén egy környezeti létezőt képes létrehozni és fenntartani, annyiban működését is képes szándékának megfelelően befolyásolni. Az objektív környezeti létező azonban eszköz és feltétel elvileg egyaránt lehet. Például a munkás számára a munkagépe objektíve adott, de bizonyos korlátok között a rendelkezésére bocsátották, és ezáltal eszközként használhatja fel abban, hogy bizonyos munkateljesítményt érjen el.

A cselekvések eszközei és feltételei különböző természetű létezők lehetnek: dolgok és állapotok, más egyének és csoportok, cselekvési lehetőségek és képességek, mások cselekvései, illetve ezekből felépült nagyobb viselkedési egységek, valamint jelképi természetű létezők. A cselekvések magyarázata szempontjából nézve azonban számunkra különösen fontosak lesznek a cselekvési lehetőségek és képességek, ahogyan azt a következőkben láthatjuk.

B) A cselekvési szituáció és a cselekvés meghatározottsága

a) A cselekvési lehetőség és képesség fogalma

A cselekvési lehetőség és a cselekvési képesség fogalma nagyon fontos szerepet fog betölteni alapfogalmaink között. E fogalmak következő meghatározásában is megfigyelhető azonban az alapfogalmak meghatározásának az előző fejezetben említett problémája. A szóban forgó fogalmakat ugyanis nagyrészt egymásra vonatkoztatva határozzuk meg.

- A *cselekvési lehetőség* lefolyását és várható következményeit tekintve leírható feltételezett cselekvés, amely a körülmények kedvező alakulása, és e körülmények között maximálisan lehetséges vagy mérsékelt cselekvési képességek esetén megvalósítható.

Adott cselekvési lehetőség megvalósítását meghatározó tényezőkön belül – a korábbi meghatározásoknak megfelelően – megkülönböztethetjük a cselekvések eszközeit és feltételeit. A körülmények meghatározzák, hogy az egyének adott körében a cselekvési lehetőségek megvalósítását meghatározó tényezők közül mely tényezők lehetnek a cselekvések eszközei, és melyek csupán a cselekvések feltételei. Azonban az adott körülmények között lehetséges eszközökkel az egyes egyének különböző mértékben rendelkezhetnek, s felfogásunk szerint erre vonatkozik a cselekvési képesség fogalma.

- A *cselekvési képesség* a cselekvés lehetséges eszközei egy részének vagy egészének a birtoklása és/vagy a velük való rendelkezés. A megfelelő cselekvési képességek igénybevétele révén, egyébként kedvező körülmények között, megvalósítható az adott cselekvési lehetőség.

Cselekvési lehetőség például, hogy sikeres felvételi útján bejuthatunk az egyetemre. E cselekvési lehetőség megvalósításának azonban számos meghatározó tényezője van, amelyek közül bizonyos tényezők az egyének számára cselekvéseik eszközei lehetnek. Így például a cselekvés eszköze lehet egy középiskolai oklevél, amely igazolja a megkívánt előképzettséget, és az a tudás, amelynek felhasználásával a felvételi feladatok megoldhatók. Az egyes egyének azonban vagy rendelkeznek oklevéllel és megfelelő tudással, vagy nem, tehát cselekvési képességeik különböző mértékűek lehetnek. Cselekvési lehetőség, hogy pályázat útján bizonyos területeken álláshoz juthatunk. E cselekvési lehetőség megvalósításának is számos meghatározó tényezője van, amelyek közül a pályázók számára cselekvéseik eszközei lehetnek például a szakképzettség, a szakmai tapasztalat, az idegen nyelvtudás, a befolyásos személyekhez fűződő kapcsolatok. Az egyes pályázók azonban általában különböző mértékben rendelkeznek ezekkel a lehetséges eszközökkel, azaz cselekvési képességeik különbözőek. Az adott cselekvési lehetőség megvalósításához a megfelelő cselekvési képességek mellett egyébként kedvező körülményekre is szükség van. Ez a megjegyzés pontosabban arra vonatkozik, hogy az adott egyén cselekvési lehetőségei és képességei hogyan kapcsolódnak össze mások cselekvési lehetőségeivel és képességeivel.

- *Aktuális cselekvési lehetőségnek* nevezzük azt a cselekvési lehetőséget, amely az adott körülmények között, és a szubjektum adott cselekvési képességei révén megvalósítható. Az aktuális cselekvési lehetőségeket cselekvési alternatíváknak, illetve *alternatíváknak* is nevezhetjük.

Nem szükségszerű tehát, hogy a szubjektum adott cselekvési képességei, valamint mások cselekvési lehetőségeivel és képességeivel való kedvező kapcsolódás révén megvalósítható legyen a kérdéses cselekvési lehetőség. Például egy adott egyén tudása nem feltétlenül elégséges a sikeres felvételi vizsgához. Vagy valakinek a szaktudása és szakmai tapasztalata nem feltétlenül elegendő ahhoz, hogy megfelelő álláshoz jusson, esetleg azért, mert nincsenek

felhasználható kapcsolatai. *Potenciális cselekvési lehetőségről* beszélünk, ha a cselekvési lehetőség a szubjektum adott cselekvési képességei révén nem valósítható meg, de a körülmények nem zárják ki a megvalósításhoz szükséges cselekvési képességeket.

A fentiekben sajátos értelemben határoztuk meg a cselekvési lehetőség és a cselekvési képesség fogalmát. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy amit a társadalomtudományi irodalomban általában cselekvési lehetőségnek neveznek, az a fogalmaink szerinti aktuális cselekvési lehetőség. A racionális döntések elméletében szintén az általunk úgynevezett aktuális cselekvési lehetőségeket nevezik alternatíváknak. (Lásd pl.: Elster 1986B:4; Hechter 1987:30-31; Coleman 1990:404-405) Mi viszont amikor cselekvési lehetőségekről beszélünk, ezekbe az aktuális és a potenciális cselekvési lehetőségeket egyaránt beleértjük. A cselekvési lehetőségek ilyen értelmezése teszi ugyanis egyáltalán lehetővé a cselekvési lehetőség és a cselekvési képesség fogalmának a megkülönböztetését. Az aktuális cselekvési lehetőségekben ugyanis már a cselekvési képességek hatásai is érvényesülnek. Az aktuális cselekvési lehetőségeket tehát nevezhetjük alternatíváknak is, gyakran mégis az előbbi kifejezést használjuk, azt hangsúlyozván, hogy nem általában cselekvési lehetőségekről van szó.

- A cselekvési lehetőségek tényszerű környezeti létezők, a cselekvési képességek lehetnek csupán személyes képességek, vagy szabályok által meghatározott, de tényszerűen is létező képességek.

A cselekvési lehetőségek tényszerű környezeti tényezők, amelyek elvileg szubjektívek vagy objektívek, azaz a szubjektum által szándékosan létrehozottak, vagy a szubjektumtól függetlenül létezők egyaránt lehetnek, de valójában többnyire objektív természetűek. Az adott szubjektum személyes képességei eleve szubjektívek, a szabályok által létrehozott képességek elvileg szubjektívek vagy objektívek egyaránt lehetnek, de gyakorlatilag többnyire objektív természetűek. Ezekkel a kérdésekkel majd a további fejezetekben, a cselekvési lehetőségek és képességek, valamint az ezekből álló társadalmi létezők szabályok, illetve intézmények általi létrehozásának tárgyalásánál foglalkozunk.

Felmerülhet a kérdés, hogy önállóan léteznek-e egyáltalán a cselekvési lehetőségek és képességek, vagy az ezekre vonatkozó fogalmak eleve megfigyelhető cselekvésekre utalnak. Fogalmazhatunk úgy, hogy a valóságban olyan körülmények, és ezekkel összefüggésben az egyének olyan tulajdonságai léteznek, amelyek által meghatározottan bizonyos cselekvések megvalósíthatók, és ezt fejezi ki a cselekvési lehetőség és képesség fogalma.

b) A cselekvési szituáció fogalma

A szociológiai elméletek egy részében fontos fogalom a szituáció fogalma, amelyet jellemzően a helyzet kifejezéssel jelölt fogalomtól eltérő értelemben határoznak meg.² Általában szituációnak a környezet, és ezzel összefüggésben a szubjektum azon vonatkozásait nevezik, amelyek jelentősek egy adott motívumnak megfelelő, adott cselekvés megvalósítása szempontjából.

---

² Az angol nyelvű munkák magyar nyelvű fordításaiban a „situation” kifejezést esetenként szituációnak, de többnyire helyzetnek fordítják. Mi ebben a fejezetben a „situation” kifejezésnek megfelelő, illetve ahhoz hasonló értelemben szituációról beszélünk, és majd később is a következőkben meghatározandó értelemben használjuk a szituáció kifejezést. A szituáció kifejezésnek megfelelő értelemben kerüljük a helyzet kifejezés használatát, mert az előbbi jelentéséhez képest a helyzet kifejezést majd más értelemben vezetjük be a tizedik fejezetben.

Parsons – korai cselekvéelméletében – a szituációt a külső megfigyelő nézőpontjából, de a cselekvőre vonatkoztatva értelmezi. Felfogása szerint a szituáció az adott cselekvések eszközeiként és/vagy feltételeiként magában foglalja a cselekvő egyén bizonyos testi és lelki tulajdonságait, a fizikai és biológiai környezet releváns vonatkozásait, más cselekvőket és cselekvéseiket, valamint cselekvéseik következményeit, illetve várható következményeit. (Parsons 1949:46-50; ill. 1985A:19-22) Később Parsons és Shils szerint a szituáció „...a külső világ azon része, amely jelent valamit azon cselekvő számára, akinek a viselkedését elemezzük.” (Parsons – Shils 1962B:56, ill. 1985:42) A cselekvési szituáció elemeit képezhetik más cselekvők és cselekvéseik, fizikai és kulturális természetű létezők, így például törvények, eszmék, szabályok. (Uo.:57-58; ill. :43-44) Más megfogalmazásban „A szituációt úgy határozhatjuk meg, mint amely az irányultság tárgyaiból áll, úgy hogy egy adott cselekvő irányultsága differenciált a különböző tárgyak és osztályaik vonatkozásában, amelyekből a cselekvő szituációja felépül.” (Parsons 1951:4)

A kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben a szituáció fogalmának igen fontos szerepe van a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások magyarázatában, s ezen elméletek érdeklődésének középpontjában a szituáció szubjektív definiálása, illetve szubjektív értelmezése áll.

„Mindennapi életének bármely pillanatában az ember életrajzilag meghatározott szituációban (a fordításban: helyzetben – FZ) találja magát, vagyis olyan fizikai, szociokulturális környezetben, amelyet maga definiál...” (Schutz 1962:9; ill. 1984B:185) A szituáció magában foglalja a cselekvő egyén helyzetét (position) a térben, az időben és a társadalomban, és az arra vonatkozó tapasztalatát, hogy a világ bizonyos elemei magától értetődően függetlenek tőle, míg más elemeinek alakulását képes befolyásolni. (Schutz 1962:76) A fenomenológiai szociológia különösen a közvetlen személyközi szituáció, és a szituáció teljességének a jelentőségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a konkrét cselekvéseket bizonyos mértékig mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. Minden konkrét cselekvés vagy esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló, tehát egyedi az a szituáció is, amely meghatározza. Douglas szerint a szituációt jellemző két legfontosabb értelmi összefüggést (context) egyrészt a nyelvi összefüggés, másrészt a gyakorlati összefüggés képezi. A gyakorlati összefüggés elsősorban olyan tényezőkből áll, mint a cselekvések és a jelentések előfordulásának ideje, helye, az érintett személyekre vonatkozó magától értetődőnek vett tudás. (Douglas 1970B:35-38; ill. 1984:389-393) Heeren megfogalmazása szerint „A szituáció kifejezés arra a sajátos fizikai és társadalmi-kulturális környezetre utal, amelyben a cselekvő életrajza által nagyrészt meghatározott fizikai, társadalmi és erkölcsi helyzetet (position) foglal el.” (Heeren 1970:47)

Blumer szimbolikus interakcionista felfogása szerint az egyénnek tudnia kell a cselekvése során, hogy mit akar tenni, és azt hogyan tegye. Ehhez meg kell jelölnie önmaga számára azokat a különféle feltételeket, amelyek elősegíthetik vagy akadályozhatják cselekvését. A cselekvés egy szituációban megy végbe, és az egyén a cselekvését a szituáció értelmezése révén alakítja. A szituáció összetevőiként az egyénnek figyelembe kell vennie azokat a feladatokat, követelményeket, elvárásokat, lehetőségeket, eszközöket, akadályokat, tiltásokat, fenyegetéseket, kényelmetlenségeket, veszélyeket és ezekhez hasonlókat, amelyek felmerülhetnek abban a szituációban, amelyben cselekszik. (Blumer 1969:81, 85; ill. 2000:325, 328)³ Felfogása szerint a szituáció legfontosabb összetevőit mások cselekvései és várható cselekvései képezik. Az egyének a cselekvéseik folyamán figyelembe veszik, hogy hogyan cselekszenek mások, vagy hogyan szándékoznak cselekedni. Ennek megfelelően kezelik a

³ A hivatkozott magyar nyelvű tanulmányban (Blumer 2000) a „situation” kifejezést általában nem szituációnak, hanem helyzetnek fordítják.

situációt, irányítják saját cselekvéseiket, és illesztik saját cselekvéseiket bizonyos módon mások cselekvéseihez. (Blumer 1969:8) A figyelembe vett dolgok közé tartoznak az említettekén túl a cselekvő egyének saját vágyai és igényei, célkitűzései, és az azok elérésére rendelkezésére álló eszközök, a saját magukról kialakított kép, és a cselekvés adott irányvonalának valószínű eredménye. (Uo.:15-16)

Magyarázó funkcióját tekintve, a cselekvési szituáció fogalmának hasonló szerepet szánunk, mint általában a szociológiai elméletekben.

- A cselekvési szituáció fogalma kifejezi a környezetet, és ezzel összefüggésben a szubjektum azon vonatkozásait, amelyek jelentősek egy adott motívumnak megfelelő adott cselekvés, vagy cselekvésekből álló nagyobb viselkedési egység megvalósítása szempontjából.

A szóban forgó fogalmat azonban mi sajátos értelemben határozzuk meg, az eddig már bevezetett alapfogalmak felhasználásával. A cselekvési szituáció meghatározásában adottnak veszünk egy általános motívumot, s felfogásunk szerint a cselekvési szituáció az ehhez kapcsolódó cselekvési lehetőségeket és képességeket foglalja magában.

- A *cselekvési szituáció* magában foglalja: (1) az egyén azon cselekvési lehetőségeit és képességeit, amelyek az adott általános motívum szempontjából relevánsak, (2) mások releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, és ebből a szempontból más cselekvőket, (3) az egyén és mások releváns cselekvési lehetőségeinek és képességeinek az összekapcsolódásait.

Ha a cselekvési szituáció olyan természetű, hogy abban más emberek nem szerepelnek, a környezetet az adott egyén cselekvési lehetőségeinek és képességeinek a fogalmaiban értelmezzük. Mások cselekvési lehetőségei és képességei, valamint az ezekkel való összekapcsolódások természetesen akkor képezik a szituáció alkotórészeit, ha más egyének és/vagy csoportok lehetséges cselekvései relevánsak az adott általános motívum szempontjából. Minket szociológiai szempontból majd különösen azok a cselekvési szituációk érdekelnek, amelyekben ilyen értelemben más egyének és/vagy csoportok is részt vesznek.

A fent meghatározott értelemben a cselekvési szituáció fogalma már nem csupán a neki tulajdonított funkció szempontjából körvonalazott alapfogalom, mint általában a szociológia-elméletben, hanem bizonyos alapfogalmak felhasználásával meghatározott fogalom. A fentebb említett felfogásoktól az általunk képviselt felfogás két lényeges szempontból tér el. Egyrészt abból a szempontból, hogy felfogásunk szerint a cselekvési szituációt lényegében véve cselekvési lehetőségek és képességek alkotják. A környezet alkotórészeit képező más természetű létezőket – dolgokat és állapotokat, más egyéneket és csoportokat, már megvalósult cselekvéseket, valamint a jelképi természetű létezőket – olyan szempontból vesszük figyelembe, hogy meghatározzák a releváns cselekvési lehetőségeket és képességeket. A cselekvési szituáció – a cselekvő egyének személyes képességein túl – a szűkebb és a tágabb környezetet egyaránt magában foglalja, cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban kifejezve.

Másrészt, az általunk képviselt felfogás a kreativista elméletekben képviselt felfogástól abból a szempontból is eltér, hogy milyen cselekvési egységekre vonatkoztatjuk a szituáció fogalmát, s ezzel összefüggésben a szituáció mennyiben változó, és mennyiben állandó. A kreativista elméletek egy-egy konkrét cselekvésre vonatkoztatják a szituáció fogalmát, s a szituációk egyediségét és teljességét hangsúlyozzák. Mi a cselekvési szituációt egy adott viselkedési egységre mint cselekvésre, vagy cselekvések összességére vonatkoztatjuk. Felfogásunk szerint a cselekvési szituációnak változó és állandó, egyedi és általános vonásai

elvileg egyaránt lehetnek. Minél átfogóbb motívumra, és ezzel összefüggésben minél nagyobb viselkedési egységre vonatkoztatjuk a cselekvési szituációt, annál inkább a szituáció állandó és általános vonásai lesznek lényegesek számunkra, az adott viselkedés jellemző vonásainak a magyarázatában. Viszont minél konkrétabb motívumra vonatkoztatva, minél kisebb viselkedési egységet, és minél részletesebben vizsgálunk, a cselekvési szituációt is annál részletesebben kell elemeznünk, s az adott szituációra valószínűleg annál több változó és egyedi vonás lesz jellemző.

Abból a célból, hogy könnyebben áthidaljuk a szituáció fogalmának általunk képviselt felfogása és a kreativista elméletekre jellemző felfogása közötti különbséget, a cselekvési szituáció tágabb fogalmán belül megkülönböztetjük a közvetlen szituáció fogalmát. Közvetlen cselekvési szituációnak, vagy röviden *közvetlen szituációnak* nevezzük egy adott konkrét cselekvés motívumára, és az adott konkrét cselekvésre vonatkoztatott cselekvési szituációt, leszűkítve a szubjektum, és a szubjektummal lehetőség szerint közvetlenül kölcsönhatásba lépő más egyének cselekvési lehetőségeire és képességeire. Ez a fogalom tehát, bár sajátos értelmezésben, de tulajdonképpen a környezet azon vonatkozásait fejezi ki, amelyeket a kreativista elméletek a szituáció fogalmának összetevőiként hangsúlyoznak.

c) A cselekvések meghatározó tényezői

Az alábbiakban még csak nagyon általános szinten foglalkozunk a cselekvések meghatározottságának a kérdésével, az eddig bevezetett fogalmakra támaszkodva. Azonban a további fejezetekben majd az itt felvázolandó általános összefüggést részletezzük, amikor a társadalmi cselekvések és a társadalmi magatartások meghatározottságát elemezzük. Sőt, mivel a társadalmi jelenségek maguk is társadalmi cselekvésekből épülnek fel, vagy társadalmi cselekvések következményeiként is értelmezhetők, általában a társadalmi jelenségek magyarázatára vonatkozó fogalmaknak és összefüggéseknek is összhangban kell majd lenniük a cselekvések meghatározottságára vonatkozó általános modellel.

Itt még nem foglalkozunk azzal a kérdéssel sem, hogy a szociológiaelméletben a cselekvések, illetve a társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkozóan milyen felfogások alakultak ki. A különböző pszichológiai elméletek alapvetően három felfogást tükröznek abból a szempontból, hogy milyen összefüggéseket feltételeznek a személy vagy a személyiség motívumai, a környezet és a cselekvések között. (Vö.: Mook 1987:8-12)

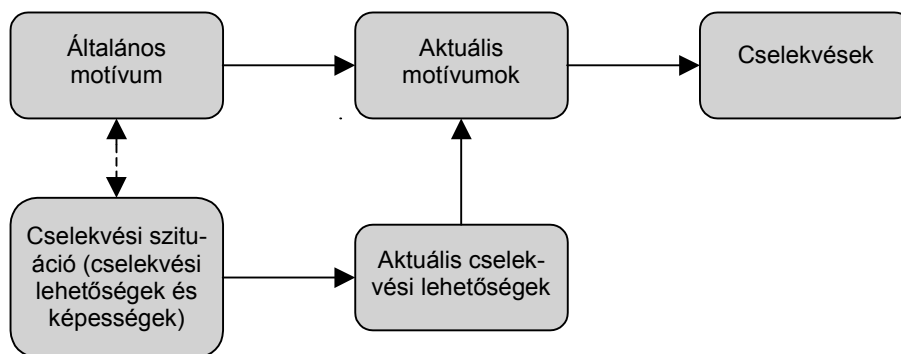
Egyrészt megkülönböztethetjük a *behaviorista pszichológia* felfogását, amely a cselekvések magyarázatában elhanyagolja a személyiség szerepét, és közvetlen összefüggést feltételez az egyén környezete és cselekvései között. E felfogás is elismeri a lelki tényezők létét, de e szerint a környezet párhuzamosan határozza meg a lelki tényezőket és a cselekvéseket, s a lelki tényezőkből mint motívumokból nem magyarázhatók meg a cselekvések.

Másrészt megkülönböztethetjük azokat az elméleteket, amelyeket – jobb összefoglaló elnevezés híján – *tulajdonságelméleteknek* is nevezhetünk. Ezek az elméletek a cselekvéseket alapvetően a személyes motívumokból magyarázzák. Ide sorolhatók a pszichoanalitikus megközelítést képviselő elméletek és a személyiségvonások elméletei. E felfogások sem hagyják figyelmen kívül a környezetet, de a környezetnek főleg az eleve adott személyes motívumok kiváltásának a szerepét szánják. A cselekvés módját lényegében véve ezek a személyes motívumok határozzák meg, amelyek változó körülmények között is viszonylag állandóak. A szükségletelméletek részben a tulajdonságelméletekhez is besorolhatók, de inkább a tulajdonságelméletek és a tanuláselméletek közötti felfogást képviselik.

Harmadrészt megkülönböztethetjük a *tanuláselméleteket*, amelyek a lelki motívumokon belül az egyének azon kognitív motívumait hangsúlyozzák, amelyek főleg a mindenkori környezet hatásait közvetítik. Egyértelműen ide sorolható a társadalmi vagy kognitív tanuláselmélet, és

részben az interakcionista személyiségelmélet. E felfogások szerint a lelki motívumok közvetítenek a környezet és a cselekvések között, ugyanakkor viszonylag önálló tényezőkként hatnak, a személyiség egészébe illeszkedve.

Találkozhatunk azonban olyan összetett felfogásokkal is, amelyek a tulajdonságelméletek és a tanuláselméletek összeegyeztetésére törekcszenek. E felfogások egyaránt hangsúlyozzák mind a személyiség, mind a környezet szerepét a cselekvések magyarázatában, és a cselekvések motívumait részben személyes, részben instrumentális motívumoknak tekintik. Rámutatnak arra, hogy bizonyos körülmények között alapvetően a személyiség tulajdonságai, más körülmények között alapvetően a környezeti tényezők határozzák meg a cselekvéseket. Mi pszichológiai szempontból ilyen összetett felfogásra igyeckszünk támaszkodni, amely főleg egyrészt a szükségletelméletekből, másrészt az úgynevezett tanuláselméletekből olvasható ki.

2.1. ábra: A cselekvések fő meghatározó tényezői

Az egyének cselekvéseit általában meghatározó tényezőket a 2.1. ábrán szemléltetjük, az eddig bevezetett fogalmak felhasználásával.

- A cselekvéseket a legáltalánosabb szinten egy általános motívum és a cselekvési szituáció egymással összefüggésben határozza meg. E két meghatározó tényezőben egyrészt a személy, másrészt a környezet releváns oldalai tükröződnek.

Korábban láttuk, hogy az általános motívumban még csupán a kívánatos dolog vagy állapot tükröződik, így az általános motívum még önmagában nem alkalmas a viselkedés irányítására. Az általános motívum lehet valamilyen személyes motívum, amely tehát az adott egyénre mint élőlényre, vagy mint személyiségre jellemző. De az általános motívum lehet már önmagában is a környezet által meghatározott instrumentális motívum. Fentebb láttuk, hogy a cselekvési szituáció fogalmában a környezetet, és a környezettel összefüggésben az egyén releváns tulajdonságait cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban fejezzük ki.

Az általános motívum és a cselekvési szituáció kölcsönösen összefügg egymással. Egyrészt, ha adottnak vesszünk egy általános motívumot, ebből a szempontból az egyén és a környezet azon vonatkozásai jelentősek, amelyek az adott motívummal összefüggő cselekvési lehetőségekben és képességekben ragadhatók meg. Másrészt, ha adottnak vesszük a körülményeket, és az egyén azon tulajdonságait, amelyek az adott körülmények között relevánsak lehetnek, ez nagyrészt meghatározza az ezzel összefüggő általános motívumot. Azonban esetenként adott körülmények között különböző általános motívumok is relevánsak lehetnek. Ilyen szempontból bizonytalan körülmények között az egyénnek választania kell a

lehetséges általános motívumok között. Ezzel a kérdéssel majd a fejezet negyedik részében foglalkozunk, itt eleve adottnak vesszük az általános motívumot.

- A cselekvési szituáció határozza meg az aktuális cselekvési lehetőségeket, az általános motívum és az aktuális cselekvési lehetőségek határozzák meg a cselekvések aktuális motívumait, végül az aktuális motívumok közvetlenül meghatározzák a cselekvéseket.

A cselekvési szituáció határozza meg az aktuális cselekvési lehetőségeket, amelyek az adott körülmények között megvalósíthatók, és amelyek többé vagy kevésbé megfelelőek az általános motívum szempontjából. A cselekvés aktuális motívumait egyfelől az általános motívum, másfelől az aktuális cselekvési lehetőségek határozzák meg. Az aktuális motívumokban elvileg már csupán azok a cselekvési lehetőségek tükröződhetnek, amelyek az adott körülmények között, és az egyén adott cselekvési képességei révén megvalósíthatók. Végül az aktuális cselekvési lehetőségek közül kiválasztott alternatíva megvalósítására irányuló aktuális motívumok határozzák meg a cselekvéseket, de e motívumok elvileg közvetítik az előbb említett tényezők hatásait.

2. A szükséglet mint személyes motívum

Ahhoz, hogy eligazodjunk az egyének különféle motívumai között, mindenekelőtt azokat az alapvető és általános személyes motívumokat kell tisztáznunk, amelyekre elvileg valamennyi motívum visszavezethető. Felfogásunk szerint az egyének alapvető személyes motívumait a szükségletek képezik, ezért a fejezet második részében a szükségletekkel foglalkozunk. Bemutatjuk a szükséglet fogalmának tágabb és szűkebb értelmezését, meghatározzuk a szükséglet szűkebben értelmezett fogalmát, végül röviden az érzelmeket tárgyaljuk.

2.1. A szükséglet fogalmának értelmezései

A) Az alapvető személyes motívum

A pszichológiában először az ösztön, később a hajtóerő (drive), majd főleg a szükséglet fogalma töltötte be annak az alapvető motívumnak a szerepét, amelyre szinte valamennyi motívum visszavezethető. Az *ösztön* az egyén születésével öröklött hajlama arra, hogy meghatározott körülmények között meghatározott módon viselkedjen. Ha emberi ösztönök egyáltalán léteznek, ezek az emberi viselkedés jóval szűkebb körét motiválják, mint ahogyan azt a motiváció korai elméletei feltételezték. Valószínű, hogy az embereknek nincsenek ösztöneik, csak egyszerű reakciókat kiváltó reflexeik, tehát az ösztönök alapján általában nem lehet megmagyarázni az emberi viselkedést. Fogalmaink szerint a cselekvéseket elvileg sem motiválhatják az ösztönök, hiszen eleve úgy határoztuk meg a cselekvés fogalmát, hogy az olyan viselkedés, amelyet közvetlenül lelki tényezők motiválnak, az ösztönök és/vagy a reflexek viszont lelki közvetítések nélkül motiválják a viselkedést. Sigmund Freud elmélete szolgált a hajtóerőelméletek megalapozására. A *hajtóerő* olyan belső energia, amely az emberi szervezet feszültségállapotának a csökkentésére irányul. Az ösztönökhöz hasonlóan a hajtóerők is fiziológiai természetű tényezőkként működnek, de a hajtóerők nem csupán öröklött, hanem tanulás révén elsajátított motívumok is lehetnek. (Mook 1987:57-260) A legszélesebb körben elfogadott felfogás szerint a szükségleteket tekinthetjük olyan motívumoknak, amelyekre szinte valamennyi motívum visszavezethető.

- Előfeltételezésünk szerint a szükségletek olyan alapvető személyes motívumok, amelyeket kifejeznek a különféle személyes motívumok, és amelyekre végső soron valamennyi instrumentális motívum visszavezethető.

Egyes szociológiai elméletek alapfogalomként támaszkodnak a szükséglet fogalmára, de általában e fogalom kifejezett meghatározása nélkül. (Lásd pl.: Habermas 1985/I:132-141) Parsons viszont hangsúlyt fektetett arra, hogy elméletét motivációs szempontból is kidolgozza, s elméletében a szükséglet fogalma fontos, és kifejezetten körülírt alapfogalom, amelyre a következő alcím keretében, a tágabb szükségletfelfogás tárgyalásánál visszatérünk. A racionális döntések elméletében a szükséglet fogalmának megfelelő értelemben általában a preferencia kifejezést használják. A *preferenciákat* egyes szerzők tágabban, mások szűkebben értelmezik. A szűkebb értelemben vett preferenciákra a szűkebb szükségletfelfogás tárgyalásánál még visszatérünk. Akár szükségletekről, akár preferenciákról beszélünk, az alapvető problémák ugyanazok, amelyeket a következő alcím keretében felvázolunk.

Az intézményes szociológia elméletében a szükséglet fogalmát a pszichológiából kölcsönzött alapfogalomnak tekintjük. Azonban nem tekinthetjük magától értetődőnek ezt a fogalmat, egyrészt azért, mert különböző szükségletfelfogásokkal találkozhatunk a pszichológiai irodalomban is. Másrészt e felfogások között sem találunk olyan szükségletfogalmat, amely lehetővé tenné azoknak az elméleti problémáknak a megoldását, amelyek majd felmerülnek az elmélet kidolgozása során. Tehát kísérletet teszünk a szükséglet fogalmának olyan meghatározására, amelyre a továbbiakban támaszkodhatunk. Az általunk képviselt szűkebb szükségletfelfogás egyértelművé tétele céljából terjedelmük szerint különbséget teszünk a tágabb és a szűkebb szükségletfelfogás között.

B) A tágabb és a szűkebb szükségletfelfogás

a) A tágabb szükségletfelfogás

A szociológiában a motívumok legfőbb fajtáira vonatkozó fogalmak (szükséglet, érték, érdek) esetében egyaránt megfigyelhető e fogalmak tág értelmezésére irányuló hajlandóság, annak érdekében, hogy viszonylag egyszerűbben meg lehessen magyarázni valójában összetettebb magyarázatot igénylő jelenségeket. A tágabb szükségletfelfogás kevésbé elfogadott a pszichológiában, de széles körben elfogadott a társadalomtudományokban, így a szociológiában is. A szociológiaelméletben ha szükségletekről beszélnek, többnyire a tágabb értelemben vett szükségletekre gondolnak.

- A *tágabb szükségletfelfogás* szerint szükséglet irányul minden olyan létezőre, amely valamilyen pozitív funkciót teljesít az adott szubjektum számára, tekintet nélkül arra, hogy az adott létező által előidézett pozitív következmények milyen mechanizmus révén érvényesülnek.

Ilyen tág értelemben szükséglet irányul például az élelemre, a pihenésre, a pénzre, a munkaeszközökre, a munkára, ezen belül is a munkaeszközök előállítására, a termékek tárolására, birtoklására, megőrzésére. Szükséglet irányul más emberekre, a hatalomra, a politikai tevékenységre. A munkásnak szüksége irányul a munkagépre, a munkájához szükséges szerszámokra, készülékekre. A mérnöknek szüksége irányul a személyi számítógépre, a tervező asztalra, az irodájára stb. E létezőket, amelyek sorát végtelenül szaporíthatnánk, a tágabb szükségletfelfogás minden megkülönböztető sajátosság megjelölése nélkül tekinti a szükségletek tárgyainak. Csupán annak az egy ismertető jegynek kell eleget tenniük, hogy valamilyen pozitív funkciót kell teljesíteniük az adott szubjektum számára. (Funkciónak meghatározott következményekkel járó működési módot nevezünk.)

Tágabban is értelmezhető például Henry Murray szükségletelmélete, amelyre nagyrészt a mai felfogások is visszavezethetők. Murray különbséget tesz az elsődleges (viszcerogén vagy fiziológiai) és a másodlagos (pszichogén vagy lelki) szükségletek között. A másodlagos szükségletek között megkülönbözteti a többi között a teljesítményre, a teljesítmény elismerésére, a birtoklásra és a javak szerzésére, a tulajdonra, a tartalékolásra és felhalmozásra, az alkotásra és építésre, a dominanciára illetve hatalomra, az alkalmazkodásra és az önállóságra irányuló szükségleteket. (Murray 1938; ismerteti Carver – Scheier 2002:102-118)

- A tágabb szükségletfogalom nem alkalmas a cselekvések magyarázatára, csupán leírására, és nem teszi lehetővé a személyes és az instrumentális motívumok megkülönböztetését.

Az első fejezetben, a tudományos magyarázat típusainak tárgyalásánál hangsúlyoztuk, hogy az intencionális magyarázatban a motívumot az adott motívumnak tulajdonított cselekvés előzetes tapasztalásától függetlenül is meg kell tudnunk határozni. Az úgynevezett tágabb

szükségletfogalom azonban nem tesz eleget a tapasztalati függetlenségre vonatkozó követelménynek, mivel e felfogás eleve azokat a létezőket tekinti a szükségletek tárgyainak, amelyek megvalósítására, illetve elérésére az előzetes tapasztalatok szerint a szubjektum törekszik. Ezért a tágabb szükségletfogalom a cselekvések látszólagos magyarázatát, illetve valójában csupán a leírását nyújtja.

A tágabb szükségletfogalom hiányosságai főleg a következők a cselekvések magyarázata szempontjából. Egyrészt, a tágabb értelemben vett szükséglet minden cselekvés közvetlen motívuma, tehát e fogalom látszólag minden cselekvés közvetlen magyarázatául szolgálhat. Következésképpen nem alkalmas a cselekvések motivációs mechanizmusában meglévő lényeges különbségek megragadására. Nem képes különválasztani a cselekvések motívumainak az adott személyből és a környezetből adódó tényezőit, ezért nem teszi lehetővé a személyes és az instrumentális motívumok megkülönböztetését. Másrészt, abszolutizálja a szükségletek változékonyságát, környezet általi meghatározottságát. Nem veszi figyelembe a személyt, illetve főleg a személyiséget, amely viszonylag állandó személyes motívumokkal rendelkezik, az éppen adott környezettől függetlenül. Az előbbi kettővel összefüggésben harmadrészt, ha a tágabb szükségletfogalmat a cselekvések magyarázatában motívumként használjuk, az érvelés körkörösé válik, mivel e felfogás minden cselekvésfajtaéhoz, illetve tevékenységhez párosít egy-egy szükségletet, s ezután e szükségletből lehet magyarázni az adott tevékenységet.

Egyes tágabb szükségletfelfogások szerint szükségleteik nemcsak egyéneknek, hanem kisebb vagy nagyobb emberi csoportoknak is lehetnek. E felfogás ezáltal eleve az együttes cselekvés képességével ruhazza fel az egyének meghatározott csoportjait. Anélkül, hogy választ adna arra a kérdésre, miféle együttműködési mechanizmus biztosítja az egyének cselekvéseinek az összehangolását. Például a közgazdaságtudományban esetenként ilyen tágabb értelemben vett szükségleteket vagy preferenciákat tulajdonítanak nem csak egyéneknek, hanem gazdasági szervezeteknek, szervezeti egységeknek is.

Az olyan szükségletfelfogás, amely a szükségleteket a személyiség tulajdonságainak tekinti, ennek ellenére tágabban értelmezi, eleve homályos és ellentmondásos, mert összemossa a cselekvések személyes és instrumentális motívumait, illetve az instrumentális motívumokat ugyanakkor személyes motívumoknak is tekinti. Amennyiben a szükséglet fogalma egy szociológiai elméletben – kifejezett vagy csupán hallgatólagos formában – alapfogalomként szerepel, e fogalom tágabb értelmezésének tehát messzemenő következményei vannak az elmélet egészére nézve. A tágabb szükségletfogalom mint alapfogalom ugyanis ellentmondássá teszi az egész elméletet.

A fent említett probléma általában jellemző a szimbolista, különösen a normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre. A legjellemzőbb példa azonban Parsons társadalomelmélete, mert Parsons hangsúlyt fektetett arra, hogy elméletét motivációs szempontból is kidolgozza. Parsons normativista funkcionalista elméletét már sok kritika érte, de ezek a kritikák nem hangsúlyozzák, hogy egész elméleti rendszerét a tágabb szükségletfogalomra mint alapfogalomra, és az ennek megfelelő személyiségfelfogásra építi, s elméletének ellentmondásossága nagyrészt ezzel függ össze. Erre a kérdésre a fejezet negyedik részében (4.2Aa), a mintaváltozók tárgyalásához kapcsolódva még visszatérünk, itt röviden Parsons tágabb szükségletfelfogását mutatjuk be.

Parsons és Shils felfogása szerint „A szükséglet-diszpozíciók hajlandóságok az irányultságra és a cselekvésre, bizonyos módon tekintettel a tárgyakra, és bizonyos következményeket elvárva a cselekvésektől.” (Parsons – Shils 1962B:114-115) A szükséglet-diszpozíció kifejezés egyrészt utal az emberi szervezet bizonyos követelményeinek teljesítésére, bizonyos célállapotok megvalósítására irányuló hajlandóságra. Másrészt utal az arra vonatkozó diszpo-

zicióra, hogy a cselekvő egyén valamit tegyen egy tárggyal, az adott célállapot megvalósításának a szándékával. A szükséglet-diszpozíciók a cselekvésekben formálódnak, s hajlandóságok az irányultságra és a szelekcióra, a távolabbi jövőre való tekintettel éppúgy, mint a közvetlen kielégítésre. (Uo.:115)

Parsons és Shils a szükséglet-diszpozíciók három fő típusát különbözteti meg, amelyek különösen fontosak a cselekvések meghatározásában: (1) a társadalmi tárgyakra, azaz más cselekvők beállítottságaira, és más cselekvőkkel való kapcsolatokra vonatkozó szükséglet-diszpozíciók; (2) a kulturális minták előírásaival szembeni szükséglet-diszpozíciók, azaz az elsajátított társadalmi értékek; és (3) a szerepelvárások mint szükséglet-diszpozíciók, amelyek az előző két típus egyesített szerveződési módjai. A kulturális tárgyakra irányuló szükséglet-diszpozíciók a társadalmi rendszer funkcionális követelményeinek a teljesítésére, valamint a tárgyak kezelésének bizonyos módjaira irányuló szükségletek. A szerepelvárások mint szükséglet-diszpozíciók másoktól megfelelő válaszokra és beállítottságokra, és mások irányában megfelelő válaszokra és beállítottságokra vonatkozó szükségletek. (Uo.:115-116)

Említettük, hogy a tágabb szükségletfelfogás alapján nem lehet egymástól megkülönböztetni a személyes és az instrumentális motívumokat. Parsons bár különbséget tesz az ún. kifejező és az instrumentális motívumok között, de a tágabb szükségletfelfogás alapján tulajdonképpen az instrumentális motívumokat is személyes motívumoknak tekinti éppúgy, ahogyan a kifejező motívumokat. (Vö.: Parsons 1951:48-49)

b) A szűkebb szükségletfelfogás

A szűkebb szükségletfelfogások elhatárolják a létezők meghatározott körét, amelyeket a szükségletek tárgyainak tekintenek, s más létezőkre irányuló motívumokat az előbbiekkal összefüggésben magyarázzák. A legnyilvánvalóbban ide sorolhatók azok a felfogások, amelyek a szükségleteket leszűkítik az úgynevezett fiziológiai vagy elsődleges szükségletekre. Ilyen szükséglet például a táplálékra, a pihenésre, az elemi fizikai mozgásra, a nemi aktusra irányuló szükséglet. Vannak azonban olyan szükségletfelfogások is, amelyek bár a szűkebb felfogások közé sorolhatók, de a szükségletek körét az előbbihez képest jóval tágabban értelmezik. E felfogások közül a legismertebb Maslow szükségletelmélete. Maslow a fiziológiai szükségleteken túl megkülönböztette a biztonság szükségletét, a valakihez való tartozás, a szeretet szükségletét, a megbecsülés iránti szükségletet és az önmegvalósítás szükségletét. (Maslow 1987:17-23)

- A szűkebb szükségletfelfogások elhatárolják a létezők meghatározott körét, amelyekre közvetlenül szükségletek irányulnak, de elvileg meghatározatlan az az ismertető jegy, amely az elhatárolás alapjául szolgálhatna.

A szükségleteket fiziológiai természetű motívumokként értelmező felfogásokat eléggé megalapozottnak tekinthetjük abból a szempontból, hogy miért éppen az adott szükségleteket különböztethetjük meg. Az úgynevezett fiziológiai szükségletek létezését ugyanis nagyrészt biológiai, illetve fiziológiai kísérletekkel, a mindennapokban megfigyelhető cselekvésektől függetlenül is igazolták. Azokban a szűkebben is értelmezhető szükségletfelfogásokban viszont, amelyek a szükségletek körét kiterjesztik az eleve lelki természetű motívumokra is, nem találunk olyan ismertető jegyet, amely választ adna arra a kérdésre, hogy miért éppen azokat a szükségleteket különböztethetjük meg, és miért ne különböztethetnénk meg további szükségleteket. Maslow sem határozta meg azt az ismertető jegyet, amely alapján megkülönböztette a fentebb említett szükségleteket. Így a szűkebb felfogások nem választhatók el egyértelműen a tágabb szükségletfelfogástól, s elvileg tágabban is értelmezhetők.

- A szűkebb szükségletfogalom a cselekvések intencionális magyarázatára is szolgálhat, és a szűkebb értelemben vett szükségletek személyes motívumok, amelyekről elvileg megkülönböztethetők az instrumentális motívumok.

A szűkebb szükségletfelfogások annyiban szolgálhatják a cselekvések intencionális magyarázatát, amennyiben meg tudják határozni azt az ismérvet, amely alapján az egyének szükségletei körülhatárolhatók cselekvéseik megfigyelésétől függetlenül is. A fiziológiai szükségletfelfogások tehát ennek a követelménynek tulajdonképpen eleget tesznek, más szűkebben is értelmezhető felfogások viszont kevésbé tesznek eleget.

Fentebb már említettük, hogy a racionális döntések elméletében a szükséglet fogalmának megfelelő értelemben általában a preferencia kifejezést használják, és a preferenciákat egyes szerzők tágabban, mások szűkebben értelmezik. Szűkebb értelemben a preferenciák az élet olyan alapvető szempontjaira vonatkoznak, amelyek elvileg függetlenek az adott körülményektől, mint például az egészség, a megbecsülés, az érzéki élvezet, a jótékonyság stb. (Becker 1986:110; March 1986:153) A preferenciák ilyen értelemben a személyt, illetve a személyiséget jellemzik, de elvileg meghatározatlan az az ismertető jegy, amely a preferenciák elhatárolásának az alapjául szolgálhatna. Az említett elméletben tisztázatlan az a kérdés, hogy a feltételezett preferenciák milyen összefüggésben vannak a személyiséggel, illetve miért az adott preferenciákat különböztethetjük meg, és miért ne különböztethetnénk meg további preferenciákat. Így tautologikus magyarázathoz vezethet, ha olyan preferenciákat feltételezünk, amelyeket nem tudunk a cselekvések előzetes tapasztalásától függetlenül is meghatározni. (Vö.: Hechter 1987:184; Hechter – Opp – Wippler 1990B:3)

Említettük, hogy egyes tágabb szükségletfelfogások szerint szükségleteik nemcsak egyéneknek, hanem kisebb vagy nagyobb emberi csoportoknak is lehetnek. A szűkebb szükségletfelfogás szerint szükségletekről egyértelműen csak egyének vonatkozásában beszélhetünk, csoportoknak ilyen értelemben tehát nem lehetnek szükségleteik.

2.2. A feszültségérzések és a szükségletek

A) A feszültségérzések típusai

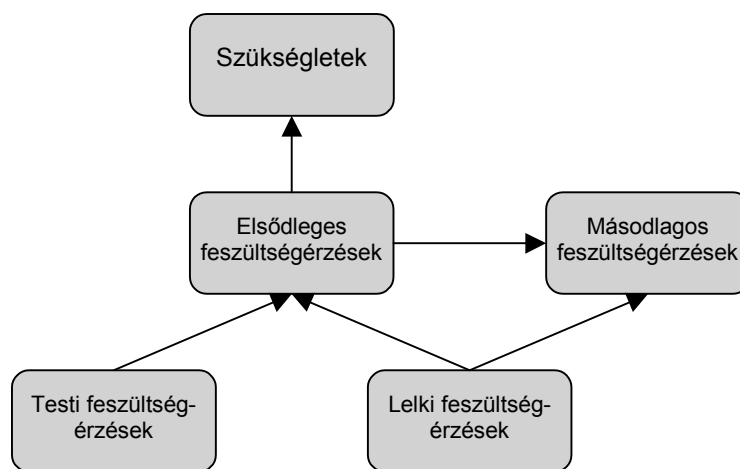
a) A fiziológiai és a lelki feszültségérzések

Mi a következőkben szűkebben értelmezzük a szükséglet fogalmát, de kísérletet teszünk annak az ismertető jegynek a meghatározására, amelynek alapján elvileg körülhatárolhatjuk a szükségleteket, s ezáltal a szükségletek tárgyait. Egy ilyen fogalom meghatározásában a homeosztatisz szükségletfelfogásból indulunk ki, amely szerint a szükséglet az emberi szervezet belső állapotában rendszeresen jelentkező egyensúlyzavar vagy feszültségérzés feloldására irányuló késztetés.

A homeosztázis fogalma a pszichológiában használt eredeti jelentésében fiziológiai természetű mechanizmusra vonatkozik. A homeosztázis elve szerint az emberi test állandó belső állapotának fenntartását olyan fiziológiai mechanizmusok biztosítják, amelyek a test fiziológiai változóit viszonylag szűk korlátok között szabályozzák. Amikor a megengedhetőnél nagyobb változás áll be, a homeosztatisz mechanizmus visszaállítja az eredeti belső állapotot. (Mook 1987:61) A szükségletek működési mechanizmusa ehhez képest főleg egyrészt abban tér el, hogy a feszültségérzés bár lehet fiziológiai természetű is, de nagyrészt

nem az. Másrészt még a fiziológiai természetű feszültségérzések feloldására, illetve megelőzésére irányuló cselekvéseket is közvetlenül lelki tényezők szabályozzák, s így nem mechanikus, illetve nem fiziológiai a kapcsolat a szükséglet és a kielégítésére irányuló cselekvések között.

A homeosztatisz szükségletfelfogás önmagában még ugyanúgy lehetővé teszi a szükséglet fogalmának szűkebb és tágabb értelmezését. Bármilyen létezővel kapcsolatban felléphet ugyanis belső egyensúlyzavar vagy feszültségérzés, amennyiben alkalmas lenne meghatározott pozitív funkciók teljesítésére az egyén számára, s e funkciók valamilyen oknál fogva mégsem érvényesülnek. Feszültségérzést okozhat az egyénben például ha nincs élelme, ha nincs pénze, ha elbocsátották a munkahelyéről, ha elégtelenre vizsgázott, ha lekéstte a vonatot, ha elromlott a munkagépe vagy a számítógépe stb. Ezek szerint az élelemre, a pénzre, a munkára, a kielégítő vizsgajegyre, a vonaton való utazásra, a munkagépre vagy a számítógépre ugyanúgy szükséglet irányul, s így végül is a tágabb szükségletfogalomhoz jutunk.

2.2. ábra: A feszültségérzések és a szükséglet közötti logikai kapcsolatok

Ahhoz tehát, hogy a szűkebb szükségletfogalmat meg tudjuk határozni, a feszültségérzés tágabb fogalmán belül meg kell tudnunk különböztetni az olyan feszültségérzést, amellyel kapcsolatban szűkebb értelemben is szükségletről beszélhetünk. A feszültségérzések és a szükséglet közötti logikai kapcsolatokat a 2.2. ábrán szemléltetjük (a nyilak a logikai kapcsolatokra, nem pedig a valóságban érvényesülő meghatározottságokra utalnak.) Láthatjuk, hogy először is különbséget teszünk a testi, illetve fiziológiai és a lelki feszültségérzések között.

- Megkülönböztethetjük egyrészt a *fiziológiai feszültségérzéseket*, amelyek az embert mint élőlényt jellemzik, másrészt a *lelki feszültségérzéseket*, amelyek a központi idegrendszer sajátos funkciói.

A fiziológiai feszültségérzések az embert mint élőlényt jellemzik, s e feszültségérzések természete a fiziológiában és az orvostudományban kielégítően tisztázott. Ilyen feszültségérzés például az éhség, a szomjúság, a fizikai fájdalom, a légszomj. A *lelki feszültségérzések* (mint pl. a hiányérzet, nyugtalanság, szorongás, lelkiismeret-furdalás) természete tudomásunk szerint tulajdonképpen még tisztázatlan, megismerésükben főleg személyes tapasztalatainkra támaszkodhatunk.

A lelki feszültségérzések megértéséhez hozzájárulnak a megismerési egyensúly elméletek, különösen Leon Festinger kognitív disszonancia elmélete. A kognitív disszonancia elmélet szerint az egyén megismerési tudattartalmainak, valamint e tudattartalmainak és cselekvéseinek az összehangolására törekszik. Amikor a tudattartalmak ellentmondanak egymásnak vagy a cselekvéseknek, negatív motivációs állapot, azaz – az általunk használt kifejezéssel élve – feszültségérzés keletkezik az egyénben. A megismerési ellentmondást számos tényező előidézheti. Így ellentmondást eredményezhet például az, ha egy elvárt esemény nem, vagy nem a várakozásnak megfelelően következik be, ha az egyén gondolatai vagy cselekvései ellentmondanak erkölcsi meggyőződésének stb. Az egyén különböző módon mérsékelheti vagy oldhatja fel az ellentmondást, illetve az ebből eredő feszültségérzést. Egyrészt az egymásnak ellentmondó két megismerési tudattartalom közül az egyiket megváltoztathatja oly módon, hogy összhangba kerüljön a másikkal. Másrészt közbeiktathat egy harmadik megismerési elemet, amely anélkül mérsékli az ellentmondást, hogy megváltoztatta volna az eredetileg egymásnak ellentmondó tudattartalmakat. Harmadrészt cselekedhet oly módon, hogy ezáltal mérsékli vagy feloldja az ellentmondást. Az elmélet szerint az egyén a megismerési ellentmondás mérséklésének a leghatékonyabb, illetve a legkönnyebb módját választja. (Festinger 1957)⁴

b) Az elsődleges és a másodlagos feszültségérzések

A fent említett feszültségérzéseket, illetve az ezekhez kapcsolódó szükségleteket az elsődleges és a másodlagos kifejezésekkel is jelölik a pszichológiai irodalomban. Mi a továbbiakban e kifejezéseket nem ilyen értelemben használjuk, az alábbi megkülönböztetés más szerzőknél – tudomásunk szerint – nem található meg a pszichológiai vagy a társadalomtudományi irodalomban. Az elsődleges és a másodlagos feszültségérzések közötti alábbi megkülönböztetés teszi majd lehetővé a szűkebb szükségletfogalom logikailag kielégítő meghatározását. Bár logikailag az elsődleges feszültségérzés képezi a kiindulópontot, mégis a másodlagos feszültségérzés meghatározásával kezdjük, mert e feszültségérzések a valóságban könnyebben felismerhetők.

A szóban forgó fogalmak is olyan alapfogalmak, amelyek meghatározása eleve problematikus, de kielégítőnek tűnik olyan szempontból is, hogy tapasztalatilag általában meg tudjuk különböztetni egymástól az elsődleges és a másodlagos feszültségérzéseket.

- *A másodlagos feszültségérzés* olyan feszültségérzés, amely visszavezethető tudatilag közvetített, illetve felismert – az adott időpontban is fennálló vagy várható – más feszültségérzésre. A másodlagos feszültségérzések eleve lelki természetű feszültségérzések.

Például ha az egyénnek nincs pénze, ez – a modern társadalomban, ahol szinte mindenhez csak pénz révén tud hozzájutni – nyilvánvalóan nyugtalanítja. Ezt a nyugtalanítást azonban önmagában a pénz hiányából nem tudjuk megérteni, a pénz hiánya miatti nyugtalanításban tudatilag közvetítve más feszültségérzések jelennek meg. Ezeknek nem kell feltétlenül az adott időpontban is fennállniuk, de tartós pénzhiány esetén várhatóan fenn fognak állni. Az egyén ugyanis átlátja, vagy csupán érzi, hogy ha nincs pénze, idővel éhezni fog, fájni fog, barátaival nem tarthatja fenn a kapcsolatot, nem szórakozhat stb. S e példában az élelem vagy

---

⁴ A kognitív disszonancia elméletének alapgondolatát egyébként Somló Bódog már 1907-ben leírta. Állami beavatkozás és individualizmus c. könyvében ezt írja: "Nem igaz, hogy sok vallásos ember vallásával ellenkező tudományos tanokat fogad el. Ilyen ellentmondás szubjektíve képtelenség (...) Mert mihelyt az illető ennek az ellentmondásnak a tudatára jutna, szükségképpen azonnal annak megszüntetésére törekszik." (Somló 1907:34-35)

a barátok hiánya miatti feszültségérzést értelmezhetjük elsődleges feszültségérzésnek, de a pénz hiánya miatti nyugtalanságot már nem. Az ehhez hasonló példák sorát végtelenül szaporíthatnánk, de itt csupán további kettőre utalunk. Gondoljunk a munkahely elvesztése vagy az iskolai felvételi vizsga sikertelensége miatti nyugtalanságra vagy szorongásra. Ezeket a feszültségérzéseket sem lehet önmagukban véve megérteni, csupán más feszültségérzésekből származtatva őket. Például, ha nem sikerül a felvételi vizsga, az egyén nem tudja elvégezni az adott iskolát, ezért nem juthat megfelelő szakképzettséghez. Ha nincs megfelelő szakképzettsége, nem jut megfelelő álláshoz, s ebben az esetben nem lesz pénze, és a további következmények felsorolása helyett az e bekezdésben elsőként említett példára utalunk.

A fenti példákban is kitűnhetett, hogy a valóságban a másodlagos feszültségérzések többnyire visszavezethetők olyan feszültségérzésekre, amelyek még szintén másodlagosak. Például lekéstem a vonatot, ez azért nyugtalanít, mert valószínűleg elmulasztom azt a meghallgatást, amire azért mentem volna, hogy munkát vállaljak. Ez azért nyugtalanít, mert ha nem lesz munkahelyem, nem lesz rendszeres keresetem. Ez viszont azért nyugtalanít, mert ha nem lesz pénzem, nem fogom tudni kifizetni az albérleti díjat. Mindez még másodlagos feszültségérzés, mert valamennyi visszavezethető volt más feszültségérzésre. A másodlagos egyensúlyzavarok vagy feszültségérzések tehát tulajdonképpen lelki természetűek, mint például a nyugtalanság, a szorongás, a kielégületlenség érzése, de kísérő tünetekként testi egyensúlyzavarok formájában is megjelenhetnek.

Most nézzük azt a kérdést, hogy hogyan értelmezhetjük az elsődleges feszültségérzést. Végző soron mindig találunk olyan feszültségérzéseket, amelyek már nem vezethetők vissza, illetve megértésükhöz nem kell visszavezetnünk tudatilag közvetített más feszültségérzésekre.

- Az *elsődleges feszültségérzés* az egyén olyan elemi feszültségérzése, amely nem vezethető vissza tudatilag közvetített, illetve felismert – az adott időpontban is fennálló vagy várható – más feszültségérzésre. Az elsődleges feszültségérzések fiziológiai és lelki természetű feszültségérzések egyaránt lehetnek.

A testi, illetve fiziológiai természetű feszültségérzéseket, amennyiben azok alapja is testi, elsődleges feszültségérzéseknek tekinthetjük. Elsődleges feszültségérzés például az éhség, a szomjúság, a légszomj, a fizikai fájdalom, a fizikai fáradság, a nemi kielégületlenség, a szervi betegség stb. Vannak azonban olyan testi egyensúlyzavarok is, amelyek a lelki feszültségérzések kísérő tünetei – például izgalom hatására a vérnyomás átmeneti megemelkedése, izzadás stb. – és a lelki feszültségérzések feloldódásával meg is szűnnek. Az ilyen feszültségérzéseket nem tekinthetjük elsődleges feszültségérzéseknek, de elvileg másodlagosaknak sem, fogalmilag ezeket elhanyagoljuk. A félreértések elkerülése végett szeretnénk hangsúlyozni, hogy az elsődleges feszültségérzések közel sem csupán fiziológiai természetű feszültségérzések lehetnek. Az önérzetet ért sérelem, a lelkiismeret-furdalás, illetve a bűntudat, egy szeretett másik személy hiánya, a monoton fizikai vagy szellemi igénybevétel stb. ugyanúgy értelmezhető elsődleges feszültségérzésként.

B) A szükségletek és az érzelmek

a) A szükséglet fogalma és típusai

Az elsődleges és a másodlagos feszültségérzések közötti fenti megkülönböztetés teszi tehát lehetővé a szűkebb szükségletfogalom kielégítő meghatározását. A szükséglet szűkebb értelemben vett fogalmát ugyanis az elsődleges feszültségérzés fogalmához kapcsolódva határozhatjuk meg.

- A *szükséglet* az egyén belső állapotában rendszeresen jelentkező elsődleges feszültségérzés feloldására vagy megelőzésére irányuló késztetés.

Ebben a felfogásban a szükségletek az egyén alapvető személyes motívumait képezik, amelyek tehát az adott személyre, illetve a lelki természetű szükségletek az egyén személyiségére jellemzőek. E felfogás szerint az úgynevezett másodlagos feszültségérzésekre vonatkoztatva nem beszélünk szükségletekről. A másodlagos feszültségérzések az instrumentális motívumok formájában jelenhetnek meg.

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, hogy ha a késztetés a feszültségérzés feloldására vagy megelőzésére irányul, a cselekvés kiváltása szempontjából a legmegfelelőbb a minél nagyobb feszültségérzés, az egyén szempontjából viszont a legmegfelelőbb a feszültségmentes állapot, s az egyén mindig erre törekszik. Egyes szerzők ezzel szemben arra mutatnak rá, hogy a feszültségérzésnek van egy optimális állapota, amely a legmegfelelőbb a hatékony cselekvés és az egyén általános állapota szempontjából. A túl kicsi feszültségérzés nem késztet cselekvésre, s ha az ilyen állapot tartósan fennáll, lehangoltsághoz vezet. A túl nagy feszültségérzés viszont nem megfelelő, rossz hatékonyságú cselekvéshez, és idővel az emberi szervezet károsodásához vezethet. A cselekvés tehát nem mindig a feszültségérzés csökkentésére irányul. Ha a feszültségérzés túl alacsony, az egyén cselekvése átmenetileg irányulhat a feszültségérzés növelésére is. Ilyenkor az egyén például nézhet izgalmas filmeket, űzhet veszélyes sportokat stb. Végül azonban a felfokozott feszültségérzést is fel kell oldania az egyénnek ahhoz, hogy általános testi és lelki állapota a legmegfelelőbb legyen. (Vö.: Mook 1987:210-215)

A szűkebb szükségletfelfogás alapján – Maslow már korábban említett tipizálására támaszkodva – felfogásunk szerint a következő főbb szükséglettípusokat különböztethetjük meg.

- A *szükségletek főbb típusai*: (1) a fiziológiai szükségletek, (2) a társas szükségletek, (3) a megbecsülés iránti szükségletek, és (4) a magasabb rendű aktivitási szükségletek.

A fiziológiai szükségletek alapvetően az embert mint fiziológiai lényt jellemzik, de a kultúra által nagymértékben módosítva. Ilyen szükséglet a táplálkozásra, a ruházódásra, az elemi fizikai mozgásra, a nemi érintkezésre stb. irányuló szükséglet. Maslowtól eltérően külön a biztonságra irányuló szükségletet nem különböztetünk meg. Az úgynevezett biztonságra irányuló szükséglet ugyanis felfogásunk szerint nem más, mint a szükségletek kielégíthetőségének jövőbeni kivetülése. A biztonságérzés annak a tudata, hogy az ember szükségleteit a jövőben is kielégítheti. Így például szükséglet irányul az egészségre, s természetesen aggódunk egészségünkért. De az egészség elvesztése fölötti aggodás megmagyarázására nincs szükség egy újabb szükségletre, a biztonság iránti szükségletre hivatkozni. Ezt az aggodást és az ebből adódó cselekvéseket magyarázhatjuk abból, hogy az egészség iránti szükséglet a jövőbeni kielégüléssel kapcsolatban is megnyilvánul. (Vö.: Maslow 1987:18-20) A társas szükséglet magában foglalja a szeretet és a valakihez, illetve valakikhez való tartozás szükségletét. A megbecsülés iránti szükséglet egyrészt a magas önértékelésre, másrészt mások elismerésének, megbecsülésének elnyerésére irányul. A másik pont, ahol kissé eltérünk Maslow felfogásától, hogy magasabb rendű aktivitási és nem önmegvalósítási szükségleteket különböztetünk meg. Az önmegvalósítás ugyanis csak olyan cselekvéseket foglal magában, amelyek a személyiség kiteljesedését, a személyes képességek kibontakoztatását szolgálja. (Uo. 22.) A szükségletek tárgyainak köréből így kizárnánk azokat a cselekvéseket, amelyek nem értelmezhetők önmegvalósításként, az elemi fizikai mozgásra irányuló szükségletből sem magyarázhatók, mégis közvetlenül szolgálják az egyén olyan feszültségérzéseinek feloldását vagy megelőzését, amelyek nem vezethetők vissza más feszültségérzésekre. Például az ember egyszerűen unaloműzésből is játszhat a számítógépen, vagy nézhet televíziót, miközben személyes képességei esetleg inkább leépülnek, mint fejlődnek.

Már utaltunk arra, hogy Maslow felfogása szerint a szükségletek egyes típusai fontossági rangsort képeznek. Amikor a fiziológiai szükségletek megfelelően kielégültek, illetve folyamatosan kielégülnek, ezek a szükségletek háttérbe szorulnak a cselekvések motiválásában, és (a biztonságra irányuló szükséglettől eltekintve) előtérbe kerülnek a társas szükségletek. Amikor ezek is folyamatosan kielégülnek, a megbecsülés iránti szükségletek válnak dominánssá. Általában e szükségleteknek is megfelelően ki kell elégülniük ahhoz, hogy az egyénben felmerüljön az önmegvalósítás szükséglete. Az említett szerző szerint a legutóbbi szintet már az embereknek csak igen kis hányada éri el. (Maslow 1987:17-23) Egyes szerzők ezt az elképzelést megkérdőjelezték. (Steers – Porter 1983)

Felfogásunk szerint különbséget tehetünk a szükségletek alaprangsora és motivációs rangsora között. A *szükségletek alaprangsora* arra vonatkozik, hogy egyáltalán milyen fontos az adott szükséglet rendszeres kielégítése az egyén életben maradása és életérzése szempontjából, s a szükségletkielégítés hiánya vagy elégtelensége milyen mértékű károsodáshoz vezet. A *motivációs rangsor* viszont arra vonatkozik, hogy az adott körülmények között mely szükségletek kerülnek előtérbe vagy háttérbe a cselekvések motivumaiként. Ha az alaprangsor szerinti elsődleges fontosságú szükségletek természetesen folyamatosan kielégülnek, anélkül, hogy az egyén különösebb figyelmet fordítana rájuk, a motivációs rangsorban ezek a szükségletek háttérbe szorulnak, s felértékelődnek az úgynevezett magasabb rendű szükségletek. Mi tulajdonképpen elfogadjuk Maslow felfogását a szükségletek fontossági rangsorát illetően, mivel felfogásunk szerint ezt a szükségletek alaprangsoraként értelmezhetjük. A bírálatok viszont inkább motivációs rangsorként értelmezik a szükségletek Maslow szerinti rangsorát, s ilyen szempontból nézve ez a rangsor valóban nem fejezi ki az egyes szükségletek viszonylagos jelentőségét.

Azzal együtt fogadjuk el a szükségletek fontossági rangsorára vonatkozó felfogást, hogy ez a rangsor nem merev. Főleg két szempontból, mégpedig egyrészt az alacsonyabb rendű szükségleteket nem kell teljes mértékben kielégíteni ahhoz, hogy a magasabb rendű szükségletek feltűnjenek. Másrészt a szükségletek rangsora az egyes személyeknél bizonyos mértékig eltérő lehet. (Maslow 1987:26-28)

A szűkebb szükségletfogalom általunk adott meghatározása pszichológiai szempontból nézve nem problémamentes. Ugy gondoljuk ugyanis, hogy egy pszichológiai szükségletfogalmat fiziológiai szempontból is meg kellene alapozni, s támpontokat kellene benne találni ahhoz, hogy hogyan lehet tapasztalatilag is felmérni az egyének elsődleges feszültségérzéseit, s ezáltal szükségleteit. Az általunk adott meghatározás azonban csupán logikailag választja külön az elsődleges feszültségérzéseket az e feszültségérzésekből származtatható, másodlagos feszültségérzésektől. E meghatározás alapján nem rendelkezünk megbízható kutatási eszközökkel ahhoz, hogy az egyes egyének szükségleteit egyértelműen feltérképezzük. Az intézményes szociológia elméletében és általában a szociológiai elméletben azonban erre nincs is szükségünk. Majd később látjuk, hogy minket tulajdonképpen nem az egyének személyes motívumai érdekelnek, a személyes motívumokon keresztül az instrumentális motívumokhoz, és a kimondottan társadalmi természetű motívumokhoz és létezőkhöz szeretnénk eljutni. Így számunkra kielégítő, ha logikailag kimutatjuk, hogy azok között a létezők között, amelyekre az egyéneknek kétségtelenül szükségük van, így amelyek megvalósítására vagy elérésére törekszenek, vannak olyanok, amelyekre szükségletek irányulnak, s vannak olyanok, amelyekre nem. Így ideáltipikusan majd el tudjuk határolni a szükségletek tárgyait az egyéb természetű létezőktől, amelyre más szükségletfelfogások elvileg nem nyújtanak lehetőséget. Amilyen mértékben viszont a társadalmi jelenségek empirikus kutatásában szükségünk van az egyének szükségleteinek a feltérképezésére, olyan mértékben, illetve olyan megbízhatósággal a szükséglet fogalmának fenti meghatározása alapján tapasztalatilag is körül tudjuk határolni a szükségleteket.

A szükségletek különböző személyes kognitív motívumok formájában jelenhetnek meg, például elvárásokban, célokban, beállítottságokban, szokásokban, értékekben, de ezzel a kérdéssel majd a fejezet negyedik részében foglalkozunk. Majd láthatjuk azt is, hogy kognitív motívumok a szükségletekhez kapcsolódó, de alapvetően a környezetet tükröző instrumentális motívumok is lehetnek. Az alábbiakban röviden a szükségletekhez szorosan kapcsolódó érzelmekkel foglalkozunk.

b) Az érzelem fogalma

Az érzelem fogalmát az egyes szerzők különbözőképpen értelmezik, s általánosan elfogadott meghatározás még nem alakult ki a pszichológiai irodalomban. (Mandler 1984) Általunk elfogadhatónak tűnik az alábbi meghatározás.

- *Az érzelem* a feszültségérzés vagy a feszültségérzés feloldódásának lelkiileg felfokozott átélése. Az átélés adott módja a személyiséget jellemzi, tehát az érzelem önmagában személyes motívum.

Az érzelem alapjául szolgáló feszültségérzés elsődleges feszültségérzés vagy másodlagos feszültségérzés egyaránt lehet. Az elsődleges feszültségérzésekhez kapcsolódó érzelmek egyértelműen személyes motívumok. Bár a másodlagos feszültségérzések nem az adott személyből, hanem az egyén és környezete közötti összefüggésekből magyarázhatók, a feszültségérzések átélésének a módjai a másodlagos feszültségérzések esetében is lehetnek nagyrészt az adott személyre jellemzőek. Tehát a másodlagos feszültségérzésekhez kapcsolódó érzelmeket is tekinthetjük személyes motívumoknak, amelyek társulhatnak a másodlagos feszültségérzéseknek megfelelő instrumentális motívumokhoz.

- Az érzelmek főleg elsődleges feszültségérzésekhez, tehát szükségletekhez kapcsolódnak, de másodlagos feszültségérzésekhez is kapcsolódhatnak, és ezáltal az instrumentális motívumokat is színezhetik érzelmek mint személyes motívumok.

A lelkiileg felfokozott átélés az egyén érzelmeit a két véglet – a kellemes vagy kellemetlen, illetve a pozitív vagy negatív – valamelyike felé közelíti. Egyes szerzők szerint azonban az érzelmek nem egy, hanem két szempont szerint rendezhetők, illetve rendeződnek el, egy körpálya mentén. Russell például a kellemesség és a feszültségérzés erőssége szempontjából rendszerezi a legfontosabb érzelmeket. (Russell 1980, idézi Petri 1986:325-326)

Egyes felfogások szerint az érzelmek fiziológiai természetűek, a tudatosulástól és megismeréstől függetlenül léteznek, és az egyén öröklött tulajdonságait képezik. A kognitív tanuláselméleti megközelítés viszont a tanulás és a megismerés szerepét hangsúlyozza az érzelmek kialakulásában és működésében. E felfogás szerint az egyén érzelmeit nagyrészt tanulja a felnevelkedés során. Az egyén érzékeny mások érzelmeinek kifejezéseire, s a megfigyelt személy körülményeihez hasonló körülmények között idővel hajlamos lesz a megfigyelthez hasonló érzelmi megnyilvánulásokra. A kognitív megközelítés szerint a feszültségérzés önmagában még nem érzelem. Az egyén eredendő érzéseit értelmezi, megpróbál magyarázatot keresni rájuk, ezeket az érzéseket valamilyen okoknak tulajdonítja, s ez az oktulajdonítás vagy címkézés hozza létre az érzelmet. Az érzelmek előidézésében tehát fontos szerepe van az egyén szituációjának és környezetének, pontosabban fogalmazva annak, hogy hogyan értelmezi a szituációt és környezetét. (Petri 1986:307-332; Mook 1987:417-455)

Az érzelmeket mint a cselekvések motívumait tekintve általánosságban úgy fogalmazhatunk, hogy a pozitív érzelmek olyan cselekvésekre készítenek, amelyek az adott érzelem, illetve feltételezett előidézőinek fenntartására irányulnak. A negatív érzelmek viszont az érzelem, illetve az érzelem feltételezett előidézőinek megszüntetésére irányuló cselekvésekre készítetik az egyéneket. (Kardos 1973:236-282) A szükségletek módosulásának szempontjából nézve,

az érzelem különösen fontos formája a másokkal való azonosulás. Mások szükségletei ugyanis mintegy az adott egyén szükségleteivé is válnak, ha érzelmileg azonosul másokkal. (Maslow 1987:58) Az érzelmek bár alapvetően a szükségleteket fejezik ki, de többé vagy kevésbé el is téríthetik a cselekvéseket az egyén szükségletrendszer által megkívánt iránytól. Az érzelmek egyes szükségleteket túlhangsúlyozhatnak, más szükségletek kielégítésének a rovására.

3. A szükségletkielégítés összetevői és meghatározottsága

Az intézményes szociológia elméletének megalapozása szempontjából nézve nagyon fontos volt a szűkebb szükségletfogalom meghatározása. Ehhez kapcsolódva tesszük meg a következő jelentős lépést az intézményes szemléletmód megalapozása felé. Mégpedig azáltal, hogy bevezetjük a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmát, s a szükségletkielégítés összetevőin belül megkülönböztetjük egyfelől a szükségletek tárgyait, másfelől a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. Ezután a szükségletkielégítés meghatározottságának magyarázatához megkülönböztetjük egyrészt a szükségletkielégítés személyes és környezeti összetevőit, másrészt a közvetlen szükségletkielégítést és a szükségletkielégítés előfeltételeit.

3.1. A szükségletkielégítés összetevői

A) A szükségletkielégítés összetevői és az értelmezés

a) A cselekvések magyarázata és az értelmezés

A szociológiaelmélet egyik alapvető problémája, hogy hogyan lehet egyfelől az egyénekre, másfelől az egyének környezetére, különösen az egyének társadalmi környezetére vonatkozó fogalmak közötti, a valóságot megfelelően tükröző logikai kapcsolatot megteremteni. Más szavakkal kifejezve, hogyan lehet fogalmilag egyneművé és együttesen kezelhetővé tenni az egyéneket és környezetüket?

Weber abban látta a szóban forgó probléma megoldását, hogy a megértő szociológia elméletében az önmagukban véve értelemmentes folyamatok és tárgyak úgy vehetők figyelembe, mint az emberi cselekvés kiváltói, eredményei, elősegítői vagy akadályai. (Weber 1987:40) Ennek figyelembevételével azonban fogalmilag következetesen nem képezte le az egyének körülményeit mint cselekvéseik meghatározó tényezőit. Korábban (1.2Ac) már utaltunk arra, hogy korai munkájában Parsons azt a szituációt, amelyben az egyének cselekszenek, a cselekvőre vonatkoztatva értelmezi, s a környezet egyes elemei között megkülönbözteti a cselekvés eszközeit, amelyekre a cselekvőnek befolyása van, és feltételeit, amelyekre a cselekvőnek nincs befolyása. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a „külső világ”, azaz a környezet létezőit olyan fogalmakban kell kifejeznünk, amelyek „szubjektívek” olyan értelemben, hogy a cselekvő nézőpontjából értelmezzük ezeket a létezőket. (Parsons 1949:44-46; ill. 1985A:18-19) Később Parsonsnál ez a gondolat a mintaváltozókra vonatkozó elképzelésben jelenik meg, amelyre alább visszatérünk.

A strukturalista szociológiai elméletek a szóban forgó problémának kevés figyelmet szentelnek, eleve feltételezik, hogy az egyének objektív érdekeiknek, objektív társadalmi viszonyaiknak és -helyzetüknek megfelelően cselekszenek. A racionális döntések elméletében a környezetet tulajdonképpen egyrészt mint a cselekvések korlátozó feltételeit, másrészt mint az ezek által meghatározott alternatívákat veszik figyelembe, azonban az úgynevezett korlátozó feltételeket általános elméleti szinten nem képezik le következetesen.

A normativista szemléletmódot képviselő elméletekben az említett fogalmi egyneműsítést is szolgálja az, hogy az egyéneknek és környezetüknek egyaránt értékeket, szabályokat és szerepeket tulajdonítanak. Ugyanakkor előfeltételezik, hogy az egyéneknek és környezetüknek tulajdonított értékek, szabályok és szerepek megfelelnek egymásnak. Ez az elképzelés főleg Parsons normativista funkcionista elméletéhez kapcsolódik, amelyben tulajdonképpen a mintaváltozók töltik be azt a szerepet, hogy megteremtsék a logikai kapcsolatot a személyiség, valamint a környezet kulturális és társadalmi vonatkozásai között. (Parsons – Shils 1962B; ill. 1985) A mintaváltozókkal érdemben majd e fejezet negyedik részében (4.2Aa) foglalkozunk, itt csupán azt jegyezzük meg, hogy az úgynevezett mintaváltozók egyaránt jellemzik az egyének motívumait, valamint a kulturális és a társadalmi környezetet. A mintaváltozók révén a cselekvés vonatkoztatási kerete közös a személyiségi, a kulturális és a társadalmi rendszerben, és ez lehetővé tesz bizonyos átalakulásokat közöttük. (Parsons 1951:6) A cselekvési rendszerek szintjén Parsons az interpenetráció (áthatás) fogalmában fejezi ki azt, hogy meghatározott értékek, szabályok és szerepek egyaránt az alkotórészeit képezik a személyiségi rendszernek, azaz az egyes egyének személyiségének, a kulturális rendszernek, és a társadalmi rendszernek mint a társadalmi kölcsönhatások rendszerének. (Parsons 1971:5-6; ill. 2000:41) E megoldás mögött meghúzódik az az előfeltételezés, hogy az értékeknek, a szabályoknak és a szerepeknek megfelelő cselekvések ugyanakkor megfelelnek az egyének személyiségének, illetve szükségleteinek is. Ez az előfeltételezés azonban az általunk úgynevezett tágabb szükségletfogalmon alapszik, ami eleve ellentmondásossá teszi Parsons elméletét, amire már korábban is utaltunk, s e problémával majd a mintaváltozók tárgyalásához kapcsolódva (4.2Aa) foglalkozunk.

A kreativista szemléletmód képviselői főleg azt a kritikát fogalmazzák meg a holista, tehát a normativista és a strukturalista szociológiai elméletekkel szemben, hogy olyan fogalmakban kifejezett környezeti tényezőknek tulajdonítanak a társadalmi cselekvéseket, és általában a társadalmi jelenségeket alapvetően meghatározó hatást, amelyek nem tükröződnek a cselekvő egyének közvetlen szituációiban és köznapi értelmezéseiben, illetve köznapi tudatában. Ezzel szemben a kreativista szemléletmód a környezetet annak a jelentésnek a révén veszi figyelembe, amelyet az egyének a mindennapi életben neki tulajdonítanak. A társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek kutatásában az alapvető kérdés Schutz megfogalmazása szerint, hogy „Mit jelent számomra mint megfigyelő számára ez a társadalmi világ?” E kérdés megválaszolása viszont előfeltételezi annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy „Mit jelent ez a társadalmi világ az e világban megfigyelt cselekvő számára, és mi volt a szándéka a cselekvésével?” (Schutz 1964:7)

Bár a fenomenológiai felfogás a szociológiában főleg a kreativista szemléletmódot képviseli, a fenomenológiai szociológia sem egységes abból a szempontból, hogy egyes képviselőinek felfogása szerint a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek kutatásában mennyiben kell kötődni a mindennapi élet résztvevőinek a nézőpontjához. Illetve a kutató mennyiben helyezkedhet a külső megfigyelő nézőpontjába, és mennyiben lehet vagy kell a konkrét cselekvőktől és a konkrét szituációktól elvonatkoztatnia, és általános elméleti fogalmak és összefüggések felhasználásával elemeznie a társadalmi valóságot.

Schütz felfogása szerint azok a fogalmak és összefüggések, amelyek segítségével az elméletalkotó rendezi a társadalmi valóságot, szükségképpen mások, mint azok az értelmezési sémák, amelyeket a valóságban a cselekvő egyének a köznapi gondolkodás szintjén alkalmaznak. A társadalmi világgal foglalkozó minden tudománynak az a célja, hogy a szubjektív jelentés-összefüggésekből objektív jelentés-összefüggéseket teremtsen. (Schütz 1984A:163-164) A társadalomkutató a valóságos cselekvőket és valóságos körülményeiket ideáltípusokkal helyettesíti. Megalkotja a cselekvések és az általuk előidézett események típusait, és ezeket a tipikus cselekvéseket összefüggésbe hozza a nekik megfelelő tipikus motívumokkal.

E típusokat elhelyezi a társadalmi világban elfoglalt szituáció azon elemei között, amelyek relevánsak a vizsgált tipikus cselekvések szempontjából. (Schütz 1964:17-18)

A szociológiai elméletnek és a társadalmi környezetre vonatkozó köznapi elképzeléseknek azonban bizonyos értelemben kapcsolódniuk kell egymáshoz. A társadalomtudós által megalkotott fogalmaknak és összefüggéseknek (gondolati tárgyakkal) azokon az elképzeléseken kell alapulniuk, amelyeket a köznapi gondolkodás révén alakítanak ki azok az emberek, akik a napi életüket élik a társadalmi világban. (Schütz 1962:59; 1964:21) Az emberi cselekvés tudományos modelljének minden egyes elemét tehát úgy kell megalkotni, hogy e modellnek megfelelő valóságos cselekvések éppoly érthetőek legyenek a mindennapi élet köznapi értelmezése jegyében is. E követelmény betartása szavatolja, hogy a társadalomkutató konstrukciói összhangban legyenek a társadalmi valósággal, és a társadalmi valóság köznapi tapasztalásából fakadó konstrukciókkal. (Schütz 1962:44; ill. 1984B:224; 1964:8, 16)

A társadalomtudományi elemzés ilyen értelemben a szubjektív nézőpontra támaszkodik, nevezetesen a cselekvésnek és környezetének a cselekvő fejével történő értelmezésére. A szubjektív értelmezés szükségessége azonban nem zárja ki a konkrét valóságtól való elvonatkoztatást, csupán azt jelenti, hogy mindig módunkban áll hivatkozni a társadalmi világban élő szubjektumok cselekvéseire és értelmezéseire. (Schütz 1962:34-35; ill. 1984B:213-214) Schütz szerint a társadalomtudós az általa vizsgált társadalmi jelenségek közömbös megfigyelője, s beállítottsága nem gyakorlati, hanem kognitív jellegű. Az általa megfigyelt szituációk nem saját cselekvéseinek színterei, hanem csupán szemlélődésének tárgyai. Amikor a társadalomkutató a tudományos megfigyelő közömbös beállítottságába helyezkedik, elhatárolja magát a társadalmi világban elfoglalt saját szituációjától. Nem önmaga köré, saját motívumára vonatkoztatva rendezi a társadalmi világ létezőit. Ugyanakkor a cselekvések és kölcsönhatások mintáit szubjektív jelentésszerkezetük fényében kell értelmeznie ahhoz, hogy megragadja a társadalmi valóságot. (Uo. 36-40; ill. 216-220; Schütz 1964:16-17)

A fenomenológiai szociológia más képviselői bár nagyrészt Schützhöz kapcsolódva, de nagyobb mértékben hangsúlyozzák, hogy a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek szociológiai kutatásában a kutatónak a mindennapi cselekvők nézőpontjából a konkrét szituációkat kell értelmeznie. Douglas felfogása szerint az emberi cselekvések és különböző szintű elrendeződéseik tudományos értelmezésének azzal kell kezdődnie és arra kell épülnie, hogy megértjük azoknak a mindennapi életét, akik a cselekvéseket végrehajtják. A kutatásban valamilyen módon arra kell támaszkodnunk, ahogyan a közvetlen megfigyelés útján mi magunk megértjük a mindennapi életet, mindvégig felhasználva saját köznapi értelmezéseinket, amelyek a mindennapi életben való közvetlen részvételünkből fakadnak. (Douglas 1970B:4-12; ill. 1984:358-369) Tehát mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezik az egyének a szituációjukat, de ahogy mindjobban megértjük ezt, már arra kell törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődések, és szituációfeletti, objektív tudásra tegyünk szert. (Uo.:43-44; ill.:401) Arra vonatkozóan azonban viszonylag keveset tudhatunk meg Douglastól és általában a fenomenológiai szociológiából, hogy fogalmait és összefüggéseit tekintve miből kell állnia ennek az objektív tudásnak.

Blumer viszont már egyértelműen azon az állásponton van, hogy a társadalmi cselekvések és a társadalmi jelenségek magyarázatában a kutatónak a mindennapi cselekvők nézőpontjába kell helyezkednie. Blumer szimbolikus interakcionizmusa szerint az egyének adott létezőkre irányuló cselekvéseik során azon jelentések alapján cselekszenek, amelyekkel az adott létezők számukra rendelkeznek. A létezők jelentését viszont azoknak az egyéneknek a cselekvései határozzák meg az adott egyén számára, akikkel kölcsönhatásban van. (Blumer 1969:2-5) Blumer felfogása szerint a szimbolikus interakcionista álláspont megköveteli a szociológustól, hogy megragadja az értelmezésnek azt a folyamatát, amellyel az egyének felépítik cselekvéseiket. A kutatónak a cselekvő egyén szerepét kell megértenie, a cselekvő egyén

szempontjából kell értelmeznie azokat a körülményeket, amelyek között cselekszik. Az objektív megfigyelő nagy valószínűséggel saját feltevéseivel terheli meg az értelmezés folyamatát, ahelyett, hogy úgy ragadná meg, ahogyan a folyamatot az azt alkalmazó cselekvő egyén megtapasztalja. (Blumer 1969:86; ill. 2000:329)

Mi egyrészt azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi valóság általános elméleti megismerése eleve a külső megfigyelő nézőpontjából történhet, és megköveteli a fogalmak és összefüggések elvonatkoztatását a megfigyelhető konkrét valóságtól. Másrészt azonban azt is elfogadjuk, hogy ha a szociológiai elmélet megfelelően tükrözi a társadalmi valóságot, és az egyének a mindennapokban megfelelően alkalmazkodnak ehhez a valósághoz, a szociológiai elméletnek és a társadalmi környezetre vonatkozó köznapi elképzeléseknek bizonyos értelemben kapcsolódniuk kell egymáshoz. Mégpedig olyan értelemben, hogy a szociológia elméleti fogalmait és összefüggéseit elvileg le kell tudni fordítani a köznapi gondolkodás nyelvére is.

Az intézményes szociológia elméletében a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak bevezetése szolgálja a szóban forgó probléma megoldását, azaz az egyénekre és környezetükre vonatkozó fogalmak egyneműsítését. Figyelembe véve az előző bekezdésben említett szempontokat, mi az egyénekre vonatkoztatott értelmezést eleve beépítjük abba a fogalomrendszerbe, amelynek segítségével elemezzük az egyének környezetét, illetve magukat az egyéneket is.

- A szükségletkielégítés összetevőinek a fogalma segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük az egyének tulajdonságait és a környezetet, ezáltal az értelmezést eleve beépítjük a szociológia elvont fogalomrendszerébe.

Mivel felfogásunk szerint az egyének alapvető személyes motívumait a szükségletek képezik, eleve feltételezzük, hogy az egyének maguk is közvetlenül vagy közvetve a saját szükségleteikre vonatkoztatva értelmezik környezetüket, és ezen belül társadalmi környezetüket. A harmadik fejezetben majd látjuk, hogy a társadalmi természetű létezőket is a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmi segítségével határozzuk meg. A kreativista szemléletmódot képviselő egyes elméletektől eltérően mi nem konkrétan, hanem elvont elméleti szinten, és nem a cselekvő egyének, hanem a külső megfigyelő szempontjából nézve értelmezzük a környezetet, de az egyénekre, pontosabban az egyének szükségleteire vonatkoztatva. Ez lehetővé teszi egyrészt azt, hogy a környezetet önmagában véve és elméleti szinten elemezzük. Másrészt azt, hogy az egyének szintjén is úgy tárgyaljuk az értelmezést, hogy ez az értelmezés nem önkényes, hanem alapvetően az értelmezéstől függetlenül létező valóságot tükrözi.

b) A szükségletkielégítés összetevőinek fogalma

Az intézményes szociológia elméletében tehát azáltal tesszük fogalmilag egyneművé és ezáltal együttesen kezelhetővé az egyént és környezetét, hogy a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmi segítségével az elemi létezőket az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük. Majd a további fejezetekben látjuk, hogy ismeretelméleti szempontból nézve a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak ahhoz hasonló szerepet töltenek be az intézményes szociológia elméletében, mint az atomokra, illetve a még elemibb anyagi részecskékre vonatkozó fogalmak a fizikában.

Korábban hangsúlyoztuk, hogy felfogásunk szerint az egyének alapvető személyes motívumait a szükségletek képezik. Előfeltételezzük, hogy a szükségleteken túli személyes motívumok is a szükségleteket fejezik ki, valamint közvetve az instrumentális motívumok is az egyének szükségleteire vonatkoztatva tükrözik a mindenkori környezetet. Az egyének személyes

tulajdonságait és környezetét tehát szükségleteikre vonatkoztatva kell értelmeznünk ahhoz, hogy végül is magyarázatot találjunk arra a kérdésre, hogy a környezet mennyiben és milyen módon határozza meg az egyének cselekvéseit.

- A környezet lényegében véve annyiban hat az egyének cselekvéseire, s ezáltal a cselekvések rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségek alakulására, amennyiben közvetlenül vagy közvetve hatással van az egyének szükségleteinek a kielégítésére.

A szűkebb szükségletfogalom alapján közvetlenül azokat a létezőket tudjuk körülhatárolni, amelyekre szükségletek irányulnak, tehát amelyeket a szükségletek tárgyainak nevezhetünk. Az egyén és környezete közötti kölcsönhatások elemzésében így szembe kell néznünk azzal a problémával, hogy hogyan értelmezzük azokat a létezőket, amelyek bár – a szükséglet fogalmának szűkebb értelmezése szerint – nem tekinthetők a szükségletek tárgyainak, de közvetve mégis jelentős hatással vannak a szükségletek kielégítésére, és ezzel összefüggésben a létezőkre is motívumok és cselekvések irányulnak. Például, ha felfogásunk szerint a pénzre jellemzően nem irányul szükséglet, mivel magyarázhatjuk azt, hogy általában az egyének idejének a nagy részét az teszi ki, hogy a pénzért dolgoznak. Vagy például, a munkamegosztás jelenlegi formáit adottnak véve, az ezek által meghatározott munkafeladatok ellátására az embereknek általában nem irányul szükségletük, többé vagy kevésbé mégis ellátják ezeket a feladatokat.

A szóban forgó probléma megoldására szolgálna a tágabb szükségletfogalom, amely szerint szükséglet irányul minden olyan létezőre, amely valamilyen pozitív funkciót teljesít az adott szubjektum számára, tekintet nélkül arra, hogy az adott létező által előidézett pozitív következmények milyen mechanizmus révén érvényesülnek. Korábban hangsúlyoztuk azonban, hogy a tágabb szükségletfogalom csupán a cselekvések leírását teszi lehetővé, és összemosza a cselekvések személyes és instrumentális motívumait. Az intézményes szociológia elméletében a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak szolgálnak az adott probléma megoldására.

- A *szükségletkielégítés összetevőinek* nevezzük azokat a létezőket, amelyek közvetlenül vagy közvetve hatással vannak, vagy potenciálisan hatással lehetnek az adott egyén szükségleteinek a kielégítésére, és ezáltal cselekvéseire.

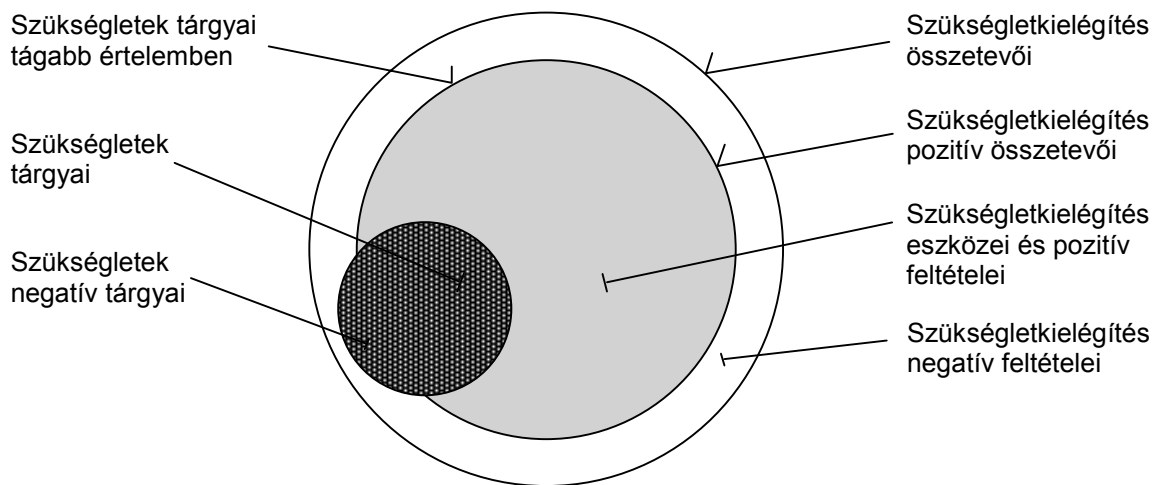
A szükségletkielégítés összetevői formai szempontból nézve lehetnek az adott egyén belső tulajdonságai és állapotai, valamint lehetnek a környezetet jellemző összetevők. A szükségletkielégítés környezeti összetevői formailag lehetnek olyan létezők, amelyeket korábban a környezet összetevőiként formai szempontból megkülönböztettünk. Tehát lehetnek dolgok és állapotok, más egyének és csoportok, cselekvési lehetőségek és képességek, valamint mások cselekvései, illetve ezekből felépült nagyobb viselkedési egységek, kölcsönhatások. Majd látjuk, hogy tényszerű létezőkön túl bizonyos megszorítással jelképi természetű létezők is lehetnek a szükségletkielégítés összetevői.

Később részletesen foglalkozunk tartalmi szempontból a szükségletkielégítés összetevőivel, amelyek ilyen szempontból lehetnek a szükségletek tárgyai vagy negatív tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei, és a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételei. Hangsúlyozzuk, hogy a szükségletek tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei és feltételei közötti megkülönböztetés elvileg nem esik egybe a cselekvések céltárgyai, eszközei és feltételei közötti, korábban tárgyalt (1.2Ac) megkülönböztetéssel. Az előbbi esetben a viszonyítási pontot a szükségletek képezik, amelyek eleve adottak, a mindenkor cselekvésektől függetlenek. Az utóbbi esetben viszont a viszonyítási pontot mindig az adott cselekvések képezik.

Korábban (1.2Bb) láttuk, hogy a cselekvések magyarázata szempontjából nézve a környezetet és az egyének személyes képességeit – a cselekvések általános motívumával összefüggésben – a cselekvési szituáció fogalmában értelmeztük.

- A cselekvések meghatározottsága szempontjából nézve különösen lényeges, hogy a cselekvési szituációt a szükségletkielégítés összetevőit képező cselekvési lehetőségek és képességek alkotják.

Amikor megkülönböztettük a tágabb és a szűkebb szükségletfogalmat, úgy tűnhetett, hogy a szűkebb szükségletfogalom segítségével csupán a létezők jóval szűkebb körét tudjuk az egyénekre vonatkoztatva értelmezni, mint a tágabb szükségletfogalom elfogadása esetén. A szűkebb szükségletfogalom teszi azonban lehetővé a szükségletkielégítés összetevőinek a megkülönböztetését, s ezek az összetevők már átfogják a tágabban értelmezett szükségletek tárgyait is, ahogyan azt a 2.3. ábrán láthatjuk.

2.3. ábra: A szükségletkielégítés összetevői

Az ábrából kitűnik, hogy azokat a létezőket, amelyek a tágabb szükségletfelfogás értelmében a szükségletek tárgyait képezik, mi a szükségletkielégítés pozitív összetevőinek nevezzük. A szükségletkielégítés pozitív összetevőin belül megkülönböztetjük a szükségletek tárgyait, valamint a szükségletkielégítés eszközeit és pozitív feltételeit. E tényezőkön túl megkülönböztetjük a szükségletkielégítés negatív összetevőit, amelyek lehetnek a szükségletek negatív tárgyai, vagy a szükségletkielégítés negatív feltételei. Az általunk képviselt szűkebb szükségletfelfogás így képes betölteni a tágabb szükségletfelfogások képviselői által szemmel tartott magyarázó funkciót is. De majd látjuk, hogy lényegesen többre képes, mivel a szükségletkielégítés összetevőinek a megkülönböztetésével egyrészt meghatározott különbségeket tudunk tenni a létezők egyénre, illetve szubjektumra irányuló funkciói között. Másrészt ki tudjuk fejezni azt, hogy a szükségletkielégítés mennyiben függ az egyén belső tulajdonságaitól, azaz a személytől, illetve a személyiségtől, és mennyiben az egyén környezetétől. A szükségletkielégítés azon összetevőivel, amelyekre az ábrában is utalunk, a következőkben részletesen foglalkozunk.

B) A szükségletkielégítés összetevőinek típusai

a) A szükséglet tárgya és negatív tárgya

A következőkben tartalmi szempontból, a szükségletek kielégítésében betöltött funkcióik szempontjából tipizáljuk a szükségletkielégítés összetevőit. Ebből a szempontból megkülönböztetjük a szükségletek tárgyait és negatív tárgyait, valamint a szükségletkielégítés eszközeit, pozitív és negatív feltételeit.

- A *szükséglet tárgya* egy létező, ha funkciói közvetlenül szolgálják az adott egyén elsődleges feszültségérzéseinek feloldását, illetve megelőzését. Pontosabban fogalmazva, ha az adott cselekvésen, illetve az adott létezőre irányuló cselekvésen túl nincs szükség az egyén újabb cselekvésére ahhoz, hogy hatását az elsődleges feszültségérzések feloldásában, illetve megelőzésében kifejtse.

Ha egy cselekvés, cselekvési lehetőség vagy képesség, dolog, állapot vagy személy olyan funkciójánál fogva szükséglet tárgya, amely nem kifejezetten rá jellemző, hanem e létezők meghatározott osztályára, akkor a szükséglet tárgyát tulajdonképpen nem az adott konkrét létező képezi, hanem a létezők meghatározott osztálya.

- Megkülönböztethetjük a *szükségletek általános tárgyait*, amelyeken a létezők meghatározott funkcióit kell értenünk, és *konkrét tárgyait*, tehát azokat a létezőket, amelyek többé vagy kevésbé alkalmasak az adott funkciók teljesítésére.

A *szükséglet negatív tárgya* egy létező, ha funkciói közvetlenül váltják ki vagy erősítik az egyén elsődleges feszültségérzéseit. Akkor váltják ki vagy erősítik közvetlenül az elsődleges feszültségérzéseket, ha ez a hatásuk nem másodlagos feszültségérzések kiváltásán (tehát nem a szükségletkielégítés eszközein vagy feltételein) keresztül érvényesül.

A fenti rövid meghatározások után nézzünk néhány példát arra, hogy milyen létezők tekinthetők a szükségletek tárgyainak. A cselekvésekkel kezdve, a fenti meghatározás szerint szükséglet tárgya lehet például a táplálkozás, a pihenés, a szórakozás, valamilyen szabadidős tevékenység stb. Tipikusan a munka nem szükséglet tárgya, de a szűkebb szükségletfelfogás értelmében is irányulhat szükséglet olyan tevékenységre, amelyet szokásosan munkának nevezünk. A tágabb szükségletfelfogás szerint az emberre általában jellemző a munkára irányuló szükséglet. A szűkebb felfogás szerint viszont csak annyiban beszélhetünk valamilyen munkára irányuló szükségletről, amennyiben az adott tevékenység önmagában, közvetlenül járul hozzá az egyén belső egyensúlyának fenntartásához. Az emberek egy részének ilyen értelemben is van munkaszükséglete, de általában ez a szűkebb értelemben vett munkaszükséglet nem olyan tartalmú és nem olyan jelentős, hogy ebből megmagyarázhatnánk, hogy munkahelyükön miért és hogyan dolgoznak. A munka jellemzően csak újabb cselekvések közbeiktatása révén járul hozzá az elsődleges feszültségérzések feloldásához, illetve megelőzéséhez és nem közvetlenül. Az emberek többnyire azért dolgoznak, hogy táplálkozhassanak, ruházkodhassanak, szórakozhassanak stb. A munkatevékenységet így általában nem valamiféle munkaszükségletből, hanem közvetve vezethetjük le más irányú szükségletekből, például a táplálkozás, a ruházkodás, az emberi kapcsolatok stb. iránti szükségletből. Ha az egyéneket mégis szükségletük motiválja munkájukban, ilyen irányú szükségletük kielégítését általában más tartalmú munkatevékenységben találják meg, mint amelyet munkavállalóként rendszeresen folytatnak. A munkatevékenység tehát általában nem a szükséglet tárgyának, hanem a szükségletkielégítés eszközének tekinthető, amellyel majd alább foglalkozunk.

Mások cselekvései is lehetnek a szükségletek tárgyai, amennyiben azok közvetlenül az egyénen belül megvalósuló következményeikkel, s az egyén újabb cselekvéseitől függetlenül is alkalmasak az elsődleges feszültségérzések feloldására, illetve megelőzésére. Így szükséglet tárgya lehet például mások dicsérő szava, az együttérzés kimutatása, a színházi néző számára a színészek játéka, a kisgyermek számára az anyai gondoskodás, a beteg számára az orvosi gyógykezelés.

Más személyek is képezhetik a szükségletek tárgyait, ha legfeljebb a rájuk irányuló cselekvésen túl elvileg nincs szükség újabb, más létezőkre irányuló cselekvésre ahhoz, hogy hatásukat az elsődleges feszültségérzések feloldásában, illetve megelőzésében kifejtsék. Leegyszerűsítve a kérdést, azok a személyek képezik a szükségletek tárgyait, akiknek a cselekvései jellemzően a szükségletek tárgyait képezik az adott egyén számára. Szükséglet tárgya például a szeretett gyermek vagy szülő, a barát, a rajongó, ebben a szerepében a színész és az orvos.

Mint már említettük, a szükségletkielégítés összetevői nem csupán cselekvések, hanem cselekvési lehetőségek és képességek is lehetnek. Egy cselekvési lehetőség vagy képesség annyiban a szükséglet tárgya, amennyiben a szükséglet tárgyát képező cselekvésben nyilvánulhat meg. Ha valaki szeret futballozni vagy teniszezni, szükséglet tárgya az, hogy jól tudjon játszani, ha szeret zenélni, a zenei tudása képezi a szükséglet tárgyát. Ha az egyén belső állapotai a szükséglet tárgyát képező cselekvésben megjelenve, vagy cselekvésein keresztül megvalósuló következményeitől függetlenül is képviselik az egyén belső egyensúlyát, annyiban ezek az állapotok a szükségletek tárgyai. Szükséglet tárgya például az egészség, szükséglet tárgya lehet a műveltség, a tájékozottság az élet bizonyos területén. Általánosságban szükséglet tárgya a szükségletkielégítés módjának megválasztásában az egyén szabadsága.

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy milyen dolgokra és külső állapotokra irányulnak szükségletek, közelebb juthatunk, ha különbséget teszünk egyfelől a dolgok és külső állapotok, másfelől ezek funkciói között. Szükségletek ugyanis lényegében véve nem magukra a dolgokra vagy külső állapotokra, hanem ezek meghatározott funkcióira irányulnak. Következésképpen azt mondhatjuk, hogy egy dologra vagy külső állapotra annyiban irányul szükséglet, amennyiben az adott dolog vagy külső állapot funkciói közvetlenül szolgálják az egyén elsődleges feszültségérzéseinek feloldását, illetve megelőzését. S az a kitétel, hogy közvetlenül, itt szintén nagyon lényeges, és pontosabb meghatározást igényel. Egy dolog vagy külső állapot akkor szolgálja közvetlenül a szükséglet kielégítését, ha legfeljebb a rá irányuló cselekvésen túl nincs szükség újabb cselekvés közbeiktatására ahhoz, hogy az adott dolog vagy külső állapot hatását az elsődleges feszültségérzés feloldásában, illetve megelőzésében kifejtse.

Vannak-e ilyen funkciói mondjuk a tápláléknak vagy a lakásnak? Kétségtelenül vannak, de ezek a dolgok is csak közvetlen funkcióiknál fogva szükségleti tárgyak. A táplálék például pótolja a szervezetben elhasználódott tápanyagokat, a lakás véd az időjárás kellemetlen hatásaitól, kényelmet nyújt stb. A tágabb szükségletfelfogás szerint azonban szükséglet irányul például a pénzre is. Ha most már e dolgot vesszük szemügyre a fenti szempontból, az derül ki, hogy a pénznek nincsenek olyan lényeges funkciói, amelyek közvetlenül alkalmasak lennének az egyén elsődleges feszültségérzéseinek feloldására, illetve megelőzésére. A szükségletek szempontjából a pénz legfontosabb funkciója az, hogy az ember vásárolhat vele, pénzért például vehet táplálékot és lakást is. Bár az emberek egy részét maga a pénz birtoklása vagy elköltése is kielégítheti bizonyos mértékig, a pénz ilyen funkciójánál fogva még semmilyen lényeges szükségletet nem elégített ki közvetlenül. A példánál maradva, a táplálék elfogyasztására, a lakás használatára – tehát újabb, és más létezőkre irányuló

cselekvésekre – van szükség ahhoz, hogy a pénz hatását az elsődleges feszültségérzések feloldásában, illetve megelőzésében kifejtse.

Külső természeti állapotot véve példának, a jó levegő a szükséglet tárgyaként is alapvető az ember számára, a termőföld állapota viszont főleg közvetve hat a szükségletek kielégítésére, s így a szükségletkielégítés eszközeként vagy feltételeként fontos. Most egy erkölcsi példával élve, a szükséglet tárgya az igazságosság, ha az igazságos tett önmagában alkalmas az elsődleges feszültségérzések feloldására, illetve megelőzésére, vagy ha az egyénben éppúgy belső feszültséget okoz az igazságtalanság, ha számára idegen embert érint, mintha őt magát érintette volna. Ezzel szemben, ha az igazságosságot valaki például azért igényli, mert ettől önmaga számára jobb anyagi elismerést remél, ez az erkölcsi állapot szükségletei kielégítésének eszköze vagy feltétele.

Szükséglet tárgya lehet jelképi természetű létező is, amennyiben az adott létezőre irányuló cselekvésen túl nincs szükség újabb cselekvésre ahhoz, hogy hatását az elsődleges feszültségérzés feloldásában vagy megelőzésében kifejtse. Például egy festmény szemlélése, egy könyv olvasása, egy film nézése, illetve maga a festmény, a könyv és a film képezheti szükséglet tárgyát.

A szükséglet negatív tárgya természetesen a szükséglet tárgyának a negatív megfelelője. A szükséglet negatív tárgya lehet például a betegség, a túl meleg vagy túl hideg hőmérséklet, a zajos környezet, a fizikai mozgás akadályoztatása, a fizikai bántalmazás elszენvedése, az egészségre ártalmas, nehéz munka, a megszegényítés stb.

Korábban (1.2Ab) különbséget tettünk a cselekvések céltárgyai, eszközei és feltételei között. A szükségletek tárgyai elvileg egyaránt lehetnek a cselekvések eszközei, vagy feltételei, vagy megtestesíthetik a cselekvések céltárgyait képező dolgokat vagy állapotokat. Például a kedvtelésből kerékpározó számára a szükséglet tárgya, de a cselekvés eszköze a kerékpárja vagy a fizikai ereje; szintén a szükséglet tárgya, de a cselekvés feltétele a kerékpározásra alkalmas terep. A számítógépes játékkal játszó egyén számára a szükséglet tárgya, de a cselekvés eszköze a számítógép és a számítógépes program. A kedvtelésből festő egyén számára a szükséglet tárgya, és cselekvésének egyik céltárgyát képező dolog lehet az elkészült festmény.

b) A szükségletkielégítés eszköze és feltétele

Már a fentiek alapján is sejteni lehet, hogy milyen természetű létezők képezik a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. Ugyanis ami nem a szükséglet tárgya vagy negatív tárgya, de közvetve hatással van, vagy hatással lehet a szükségletek kielégítésére, az nyilvánvalóan a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele.

- *A szükségletkielégítés eszköze* egy létező, ha közvetve – az adott cselekvésen, illetve az adott létezőre irányuló cselekvésen túl a szubjektum újabb cselekvésén vagy cselekvésein keresztül – szolgálhatja a szubjektum elsődleges feszültségérzéseinek a feloldását vagy megelőzését. Ugyanakkor a szubjektum képes az adott létező ilyen irányú funkcióinak a hatékony befolyásolására.

A szükségletkielégítés eszközei és feltételei megegyeznek abból a szempontból, hogy közvetve befolyásolhatják a szükségletek kielégítését. Közöttük abból a szempontból teszünk különbséget, amilyen szempontból a cselekvések eszközei és feltételei között is különbséget tettünk.

- *A szükségletkielégítés feltétele* egy létező, ha közvetve – az adott cselekvésen, illetve az adott létezőre irányuló cselekvésen túl a szubjektum újabb cselekvésének vagy cselekvéseinek a meghatározásán keresztül – szolgálhatja vagy akadályozhatja az elsődleges feszültségérzések feloldását vagy megelőzését. Ugyanakkor a szubjektum nem képes az adott létező ilyen irányú funkcióinak a befolyásolására, tehát a szükségletkielégítés feltételei *pozitívak* és *negatívak* egyaránt lehetnek.

Nézzük először azt a kérdést, hogy a szubjektum milyen cselekvései lehetnek számára a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Az egyén saját cselekvései a szükségletkielégítés feltételeit is képezhetik önmaga számára, ha kényszerítés hatására cselekszik, de ebben a fejezetben még ezzel a kérdéssel nem foglalkozunk. Az előbb említett kérdést tehát szűkítsük le arra a kérdésre, hogy a cselekvések mikor képezik a szükségletkielégítés eszközeit.

A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések nem önmagukban, hanem közvetve, újabb cselekvés, illetve cselekvések közbeiktatásán keresztül szolgálhatják a szükségletek kielégítését. A szükségletkielégítés eszköze tipikusan például a munka, a tanulás, a bevásárlás, a hivatali ügyintézés, az utazás, a háztartási munka. Mindezek a tevékenységek jellemzően olyan szükségletek kielégítését szolgálják közvetve, amelyek kielégítéséhez az adott tevékenységeken belüli cselekvéseken kívül újabb cselekvések szükségesek. Például a munkavállalóként végzett munka értelmében, hogy pénzt kapunk érte, de ezzel még általában semmilyen szükségletet nem elégítettünk ki. A pénzért bevásárolunk, de ezzel még szintén nem elégítettünk ki semmilyen szükségletet. Szükségletünket végül akkor elégítjük ki, amikor például elfogyasztjuk a vásárolt ételmezt, amikor nézzük a vásárolt televízióban a filmet, amikor átadjuk valakinek a vásárolt ajándékot és látjuk, hogy örül az ajándéknak.

Amennyiben mások cselekvései nem a szükségletek tárgyait képezik, általában a szükségletkielégítés feltételeiként értelmezhetők, és így pozitív és negatív feltételek egyaránt lehetnek. Amennyiben mások nem rendelik alá motívumaikat saját szándékainknak, de közvetve mégis szolgálják szükségleteink kielégítését, annyiban e cselekvéseket a szükségletkielégítés pozitív feltételeinek tekinthetjük. A szükségletkielégítés negatív feltételeit értelemszerűen mások azon cselekvései képezik, amelyek közvetve kedvezőtlenül érintik a szükségleteink kielégítését. A szükségletkielégítés pozitív feltételeit képezik például a lakásunkhoz közeli bolt alkalmazottainak a cselekvései, amennyiben gondoskodnak az általunk keresett jó minőségű áruk beszerzéséről, és negatív feltételeit, ha olyan rossz minőségű áruval látják el a boltot, amelyre nem tartunk igényt. A szükségletkielégítés pozitív feltételeit képezik a munkahelyünkön a munkatársaink cselekvései, amennyiben megfelelően elvégzik azokat a feladatokat, amelyek befolyásolják a saját munkavégzésünk hatékonyságát is, ami viszont hatással van arra, hogy mennyit keresünk. Viszont munkatársaink cselekvései a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik számunka, ha lassú és rossz minőségű munkájukkal hátráltatnak bennünket a hatékony munkavégzésben, és ez kedvezőtlenül befolyásolja keresetünket.

Mások cselekvései a szükségletkielégítés eszközeit is képezhetik, amennyiben a felek között megegyezés jött létre abban a vonatkozásban, hogy kölcsönösen átengedik saját cselekvéseik befolyásolását egymásnak, és e cselekvések közvetve szolgálják a felek szükségleteinek a kielégítését. Például a munkahelyi klikken belül egy adott egyén számára más tagok cselekvései is lehetnek a szükségletkielégítés eszközei, amennyiben e cselekvések kölcsönös befolyásolására vonatkozóan megegyezés alakult ki a tagok között. Ennek megértéséhez azonban vizsgálat alá kell vennünk a cselekvési lehetőségeket és képességeket meghatározó szabályokat és intézményeket, amelyekkel majd a további fejezetekben foglalkozunk.

Cselekvési lehetőségek és képességek annyiban képezik a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, amennyiben a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvésekben jelenhetnek meg. Itt nem bonyolódunk bele annak a kérdésnek a vizsgálatába, hogy a

cselekvési lehetőségek és képességek milyen tényezők által meghatározottan és milyen értelemben képezik a szükségletkielégítés eszközeit, valamint milyen tényezők által meghatározottan és milyen értelemben a szükségletkielégítés feltételeit. Ezzel a problémával majd a későbbi fejezetekben foglalkozunk.

Amennyiben az egyén belső állapotai és személyes képességei a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvéseinek keresztül szolgálják szükségleteinek kielégítését, annyiban ezek a belső állapotok és képességek a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Például az egyén egészségi állapota nem csupán a szükséglet tárgyaként, hanem a szükségletkielégítés feltételeként is jelentős. Az egyén személyes képességei a szükségletkielégítés eszközeit képezik annyiban, amennyiben a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvésekben jelenhetnek meg. Ilyen például az a fizikai erő vagy szaktudás, amelyet az egyén munkájában felhasznál, már amennyiben szabadon rendelkezik munkaerejével. Ugyanez a fizikai erő vagy szaktudás a rabszolga számára már csupán a szükségletkielégítés feltétele.

Azokat a dolgokat és külső állapotokat, amelyek funkcióik révén nem közvetlenül, hanem közvetve szolgálják az elsődleges feszültségérzések feloldását, illetve megelőzését, a szükségletkielégítés eszközei és pozitív feltételei fogalmak alatt értelmezzük. A szükségletkielégítés eszközeinek azok a dolgok és állapotok tekinthetők, amelyeket a szubjektum szándéka szerint felhasználhat a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvéseiben. Ilyen például a szubjektum birtokában lévő pénz vagy munkaeszköz. A szükségletkielégítés pozitív feltételei fogalom alá sorolható dolgok szükségleteket közvetve érintő funkcióit a szubjektum nem képes befolyásolni. Például a munkás számára ilyen dolgok annak az üzemnek a gépei és berendezései, amelyek az alapanyagot állítják elő számára. A szükségletkielégítés feltételei a dolgok esetében is lehetnek negatívak.

A konkrét dolgok bizonyos szükségletek szempontjából természetesen lehetnek a szükségletek tárgyai, más szükségletek szempontjából a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. A lakás például a viszonylag állandó hőmérsékletre irányuló szükséglet szempontjából a szükséglet tárgya, a szórakozásra, a zavartalan családi életre irányuló szükséglet szempontjából a szükségletkielégítés eszköze.

A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések a leggyakrabban olyan dolgok vagy állapotok létrehozására, megformálására, megszerzésére irányulnak, amelyek szintén a szükségletkielégítés eszközeit képezik. Például jellemzően a szükségletkielégítés eszköze a munkavégzés, de a szükségletkielégítés eszköze az a termék is, amit előállítunk, vagy az a pénz is, amit a munkával megkeresünk. A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések azonban irányulhatnak olyan dolgok vagy állapotok létrehozására, megformálására, megszerzésére is, amelyek a szükségletek tárgyait képezik. Például, ha saját fogyasztásra termeljük meg a gyümölcsöt, vagy készítjük el az ételt, az adott cselekvés lehet a szükségletkielégítés eszköze, de a gyümölcs vagy az étel már a szükséglet tárgya. Vagy valaki munkája ellenértékéeként esetleg nem pénzt kap, hanem élelmet, italt vagy szállást, s ebben az esetben a munka számára a szükségletkielégítés eszköze, de annak eredménye a szükséglet tárgya.

A szükségletkielégítés eszközeinek vagy feltételeinek tekinthetjük azokat az egyéneket és csoportokat, akiknek az adott szubjektum felé irányuló cselekvései közvetve, a szubjektum újabb cselekvéseinek keresztül érintik szükségleteinek kielégítését. Így tipikusan a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele például az autószerelő, akinél a kocsinkat javíttatjuk, a boltos, akinél vásárolunk, a munkahelyi vezető, akitől a munkánk és a fizetésünk függ, a hivatali ügyintéző, aki kiállítja számunkra az útlevelet, a tanár, akinél vizsgázunk.

Jelképi természetű létezők nem önmagukban, hanem csak tényleges következményeik révén lehetnek a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. A szükségletkielégítés feltétele ilyen értelemben például az a jogszabály vagy rendelet, amely lehetőséget nyújt arra, hogy hitelbe

lakást vásároljunk, családi segílyt igényeljük. A szükségletkielégítés feltételei a munkahelyi ösztönzési rendszer szabályai, amelyek meghatározzák azt, hogy adott képzettségünk alapján milyen kereseti kategóriába sorolnak be bennünket, és ezáltal bizonyos mértékig befolyásolják, hogy mennyit keresünk.

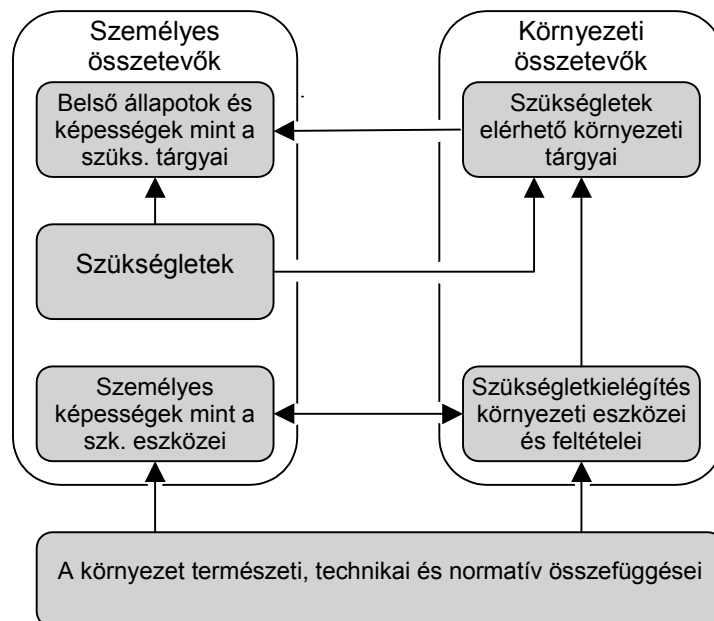
A szükségletek tárgyainak körvonalazása kapcsán is utaltunk arra, hogy a szükségletkielégítés összetevőinek típusai elvileg nem esnek egybe a cselekvések céltárgyaival, eszközeivel és feltételeivel. Az előbbi esetben a viszonyítási pontot a szükségletek képezik, az utóbbi esetben viszont mindig az adott cselekvések. Láttuk, hogy a szükségletek tárgyai a cselekvések eszközeit és feltételeit is képezhetik. A szükségletkielégítés eszközei és feltételei szintén lehetnek a cselekvések eszközei és feltételei, de lehetnek az adott cselekvések céltárgyait képező dolgok vagy állapotok is. Például a munkavégzés esetében a szükségletkielégítés eszköze és a cselekvés eszköze a munkás fizikai ereje vagy szaktudása, a szükségletkielégítés eszköze, de cselekvésének céltárgya az a pénz, amit munkájával megkeres.

3.2. A szükségletkielégítés meghatározottsága

A) A személyes és környezeti összetevők, meghatározottságuk

a) A szükségletkielégítés személyes és környezeti összetevői

A következőkben azt a kérdést helyezzük elemzésünk középpontjába, hogy a szükségletkielégítés összetevőit, és ezáltal a szükségletkielégítés folyamatát mennyiben határozzák meg az egyének személyes tulajdonságai, és mennyiben a környezeti tényezők. Ennek érdekében egyrészt megkülönböztetjük a szükségletkielégítés személyes és környezeti összetevőit, másrészt a közvetlen szükségletkielégítést és a szükségletkielégítés előfeltételeit.

2.4. ábra: A szükségletkielégítés személyes és környezeti összetevői

Az egyén cselekvéseitől eltekintve, amelyek az egyén és a környezet között közvetítenek, megkülönböztetjük a szükségletkielégítés egyéni belüli, azaz személyes, és környezeti összetevőit, ahogyan azt a 2.4. ábrán szemléltetjük. Mind az egyén, mind a környezet alkotórészei képezhetik egyrészt a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, másrészt a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit.

A szükségleteket adottaknak véve, az egyéni belül megkülönböztethetjük a szükségletkielégítés két alapvető személyes összetevőjét. Egyrészt a szükséglet tárgyát vagy negatív tárgyát képező belső állapotokat és személyes képességeket. Mint például a jóllakottságot vagy éhséget, az egészséget vagy betegséget, az elégedettséget vagy elégedetlenséget, az okosságot vagy butaságot, mint a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait. Másrészt megkülönböztethetjük azokat a belső állapotokat és személyes képességeket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeiként vagy feltételeiként értelmezhetőek. Például az egyén egészségi állapotát, mint a szükségletkielégítés feltételét, amely alkalmassá vagy alkalmatlanná teszi az egyént a többi között a munkavégzésre, a hivatali ügyintézésre vagy a közlekedésre. Vagy például a szükségletkielégítés eszközeként a szaktudást vagy a fizikai erőt, amelyet személyes képességként használhat fel munkájában.

A fenti megkülönböztetés részben megfelel annak, ahogyan Coleman megkülönbözteti a tárgyi ént, amelyre a kielégítés irányul, és a cselekvő ént, amely bizonyos mértékű erőforrásokkal, ellenőrzéssel bír az események felett, s ennek révén a tárgyi én kielégítését szolgálja. (Coleman 1990:507-509) E felfogásban azonban egyrészt elmosódik az egyén és környezete közötti határ, mivel az úgynevezett erőforrások felfogásunk szerint környezeti tényezők is lehetnek. Másrészt e felfogás nem fejezi ki azt, hogy bizonyos cselekvési képességek – Colemannál erőforrások – a szükségletek tárgyait is képezhetik, s így inkább az úgynevezett „tárgyi énen” belül értelmezhetőek.

A környezet alkotórészei között is megkülönböztethetjük egyrészt a szükségletek tárgyait (és negatív tárgyait), másrészt a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező alkotórészeket. A szükségletek tárgyait képező környezeti létezőkön belül azonban fontos megkülönböztetni azokat a létezőket, amelyek rendelkezésre állnak, illetve aktuálisan elérhetőek a szükségletek tárgyaiként.

b) A szükségletkielégítés összetevőinek meghatározottsága

Milyen tényezők által meghatározottak a szükségletek tárgyai? A szűkebb értelemben vett szükségletek hordozója az adott személy, s a szükségletek a mindenkori környezettől függetlenek. Az egyén szükségletei és szükségleteinek általános tárgyai viszonylag állandóak, csak lassan változnak az életút folyamán.

- A szükségletek általános tárgyai az egyén szükségleteit tükrözik, de az egyén számára elérhető külső konkrét tárgyakat – a szükségletek általános tárgyainak többé vagy kevésbé megfelelő tulajdonságokkal rendelkező létezőkön belül – alapvetően a szükségletkielégítés eszközei és feltételei határozzák meg.

Például egy adott egyénnek szüksége irányul a táplálkozásra, s ez a szükséglet a személy tulajdonsága. Az egyes egyének környezetétől függetlenül adott e szükségletre vonatkoztatva a szükséglet általános tárgya is, azaz eleve adottak azok az anyagféleségek, amelyek megfelelnek egyáltalán a táplálék ismérvének és az adott személy ízlésének. Az azonban már alapvetően az egyének környezete által meghatározott, hogy kik milyen táplálék elfogyasztása révén elégíthetik ki a szóban forgó szükségleteiket. Így annak az egyénnek a szüksége, aki rendszeresen előkelő éttermekben étkezik finom ételeket, nem feltétlenül különbözik annak az egyénnek a szükségletétől, aki rendszeresen kenyéren és szalonnán él. A környezet

meghatározó hatása alapvetően a szükségletkielégítés környezeti eszközein és feltételein, de részben a személyes képességeken mint a szükségletkielégítés eszközein keresztül érvényesül.

Milyen tényezők által meghatározottak a szükségletkielégítés eszközei és feltételei? A szükségletkielégítés eszközei és feltételei főleg a környezet alkotórészeit képezik, de az egyének bizonyos személyes tulajdonságai is képezhetik a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit.

- A szükségleteket adottaknak véve, a szükségletkielégítés eszközei és feltételei tartalmilag függetlenek a szükségletektől, azokat a környezet természeti, technikai és normatív összefüggései határozzák meg.

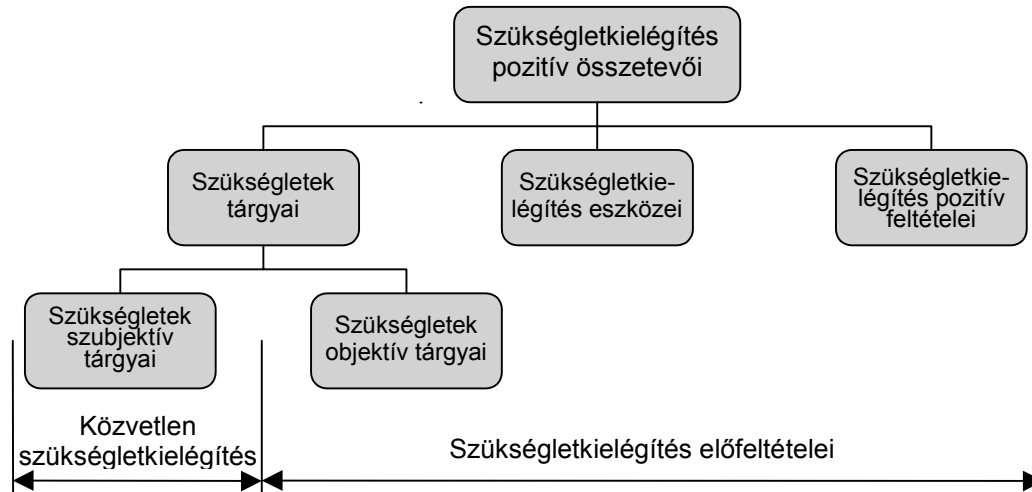
A szükségletkielégítés eszközei és feltételei természetesen csak a szükségletekre vonatkoztatva értelmezhetőek, a szükségletektől függetlenül nem léteznek, de tartalmilag a szükségletekhez képest tetszőlegesek, alapvetően a környezet által meghatározottak. A szükségletkielégítés azon eszközeit és feltételeit, amelyek a környezet alkotórészeit képezik, valamint a rájuk irányuló cselekvéseket a környezet természeti, technikai és normatív összefüggései határozzák meg. Például az, hogy a modern társadalomban szinte mindenhez csak pénzért lehet hozzájutni, független az egyének szükségleteitől. Környezeti tényezők határozzák meg, hogy a pénzért munkát kell vállalni, a munkavállaláshoz általában szakképzettség szükséges, elismert szakképzettséget viszont valamilyen iskolarendszerű képzés keretében lehet megszerezni.

A szükségletkielégítés eszközei és feltételei lehetnek a személy bizonyos tulajdonságai is. Azon túl, hogy az egyén megfelelő egészségi állapota a szükséglet tárgya is, a szükségletkielégítés feltételét is képezi. Azonban ettől általában eltekintünk, mert olyan egyéneket előfeltételezünk, akik egészségi állapotuknál fogva alkalmasak a környezethez való alkalmazkodásra. Illetve a rossz egészségi állapotot bizonyos személyes képességeknek, mint a szükségletkielégítés eszközeinek a hiányaként is értelmezhetjük. A személyes képességek önmagukban az adott személy tulajdonságai, de az a környezet által meghatározott, hogy egy adott személyes képesség mennyiben képezheti a szükségletkielégítés eszközét. Ugyanaz a személyes képesség bizonyos körülmények között igénybe vehető a szükségletkielégítés eszközeként, más körülmények között nem. Például ha valaki jól tájékozott a szépirodalomban, ez valószínűleg nem jelenti számára a szükségletkielégítés eszközét, ha segédmunkásként dolgozik, de irodalomtanárként természetesen már igen. Ugyanakkor az irodalomtanár átlagon felüli fizikai ereje ilyen szerepében általában nem jelenti számára a szükségletkielégítés eszközét, de ha bányászként dolgozna, már jelenthetné.

B) A közvetlen szükségletkielégítés és előfeltételei

Megkülönböztethetjük a szükségletkielégítés pozitív és negatív összetevőit. A negatív összetevőket a szükségletek negatív tárgyai és a szükségletkielégítés negatív feltételei képezik, amelyek tehát közvetlenül vagy közvetve akadályozzák a szükségletek kielégítését. A *szükségletkielégítés pozitív összetevőit* értelemszerűen azok az összetevők képezik, amelyek elősegíthetik a szükségletek kielégítését: a szükségletek tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei és pozitív feltételei. A 2.5. ábrán a szükségletkielégítés pozitív összetevőinek sémája látható.

2.5. ábra: A közvetlen szükségletkielégítés és előfeltételei

Most már csak a pozitív összetevőkön belül megkülönböztethetjük egyfelől magát a közvetlen szükségletkielégítést, másfelől a szükségletkielégítés előfeltételeit. E megkülönböztetéshez a szükségletek tárgyain belül különbséget teszünk a szükségletek szubjektív és objektív tárgyai között.

- A *közvetlen szükségletkielégítés* magában foglalja a szükségletek szubjektív tárgyait képező állapotokat és cselekvéseket, valamint cselekvési lehetőségeket és képességeket. A szükségletkielégítés végül az egyén valamilyen cselekvésében és/vagy belső állapotában valósul meg.

E cselekvések és belső állapotok megvalósulása azonban meghatározott – szubjektív és objektív – előfeltételek függvénye. Így meghatározott előfeltételek nélkül nem beszélhetnénk az adott minőségű közvetlen szükségletkielégítésről.

- A *szükségletkielégítés előfeltételei* magukban foglalják a szükségletek objektív tárgyait, valamint a szükségletkielégítés eszközeit és pozitív feltételeit. *Javaknak* vagy *jószágoknak* nevezzük a szükségletkielégítés dologi és állapotbeli előfeltételeit. A szükségletkielégítés előfeltételei meghatározzák a közvetlen szükségletkielégítést.

A javak vagy jószágok közé sorolhatjuk például az élelmet, a televíziót, a lakást, a pénzt, a szakképzettséget tanúsító oklevelet, a munkaeszközt, a gazdagságot stb. Nem nevezzük viszont javaknak a szükségletkielégítés olyan előfeltételeit, amelyek cselekvésekből, cselekvési lehetőségekből vagy cselekvési képességekből, illetve amelyek jelképi természetű létezőkből állnak.

A közvetlen szükségletkielégítés főleg rövid távon valósul meg, de elvileg hosszú távon is megvalósulhat. A közvetlen szükségletkielégítés nem feltétlenül közvetlen az időtávot tekintve is. A közvetlen szükségletkielégítés olyan értelemben közvetlen, hogy az adott cselekvések a szubjektum további cselekvéseinek a közvetítése nélkül járulnak hozzá, illetve e nélkül is hozzájárulnak az elsődleges feszültségérzések feloldásához vagy megelőzéséhez. A közvetlen szükségletkielégítés olyan értelemben lehet közvetett és hosszabb távon érvényesülő, hogy az adott cselekvések hatásait az elsődleges feszültségérzések feloldására vagy megelőzésére hosszabb távon az egyén belső folyamatai és/vagy mások jövőbeni cselekvései közvetítik.

Például közvetlen szükségletkielégítésként értelmezhető, ha az egyén mindennapi étkezései során arra is tekintettel van, hogy tíz vagy húsz év múlva milyen egészségi állapotban szeretne lenni. A szükséglet tárgyát képezik, és a közvetlen szükségletkielégítéshez tartoznak az olyan cselekvések is, amelyek hosszú távon vezethetnek bizonyos személyes képességek kialakulásához, amelyek önmagukban is a szükségletek tárgyait képezik, de kialakulásuk után rendszerint újabb, a szükségletek tárgyait képező cselekvésekben is megnyilvánulnak. Például az amatőr zenésznek vagy az amatőr sportolónak hosszú évekig kell ahhoz gyakorolnia vagy edzenie, hogy idővel jó zenésznek vagy jó sportolónak tarthassa magát, s később ennek révén elnyerje mások megbecsülését is. E példában egyaránt a szükséglet tárgya a gyakorlás vagy az edzés, a zenei vagy a sportbeli teljesítőképesség, e képesség hasznosítása a zenélésben vagy a sportolásban, és mások megbecsülése.

A közvetlen szükségletkielégítésnek és előfeltételeinek a szemléltetésére vegyünk például valamilyen szabadidős sporttevékenységre irányuló szükségletet. Valószínű, hogy ha valakinek van ilyen szüksége, ez nem kimondottan csupán egyfajta sporttevékenységre irányul, a szükséglet általános tárgya lehet mondjuk a fizikai erőt, ügyességet és kitartást igénylő mozgás szép természeti környezetben. Ennek a funkciónak esetleg egyaránt eleget tehet a síelés, a hegyi kerékpározás és a vadvízi evezés. A közvetlen szükségletkielégítés a szóban forgó esetben magában foglalja magát a sporttevékenységet, azokat a belső állapotokat, amelyek e tevékenység közben és eredményeképpen elérhetők, mint például a mozgás közbeni izgalmat, kikapcsolódást, a jó fizikai közérzetet. Azokat a képességeket továbbá, amelyek alkalmassá tesznek valakit az adott tevékenységre, így például a fizikai erőt, ügyességet és gyakorlottságot.

A szükségletkielégítés előfeltételei közé sorolhatjuk a szóban forgó példában az adott tevékenység objektív tárgyait, mint például a sífelszerelést, a kerékpárt, a tevékenység színhelyeként szolgáló természeti környezetet stb. A szükségletnek ezek a tárgyai nyilvánvalóan különböző mértékben lehetnek elérhetők az egyének számára, s ennek eredményeképpen ugyanaz a szükséglet különböző módon nyilvánulhat meg. Így van aki távoli hegyvidékeket is felkereshet drága sportfelszerelésével, másnak viszont be kell érnie rozzant felszerelésével az utazás nélkül is elérhető terepeken. Azt pedig, hogy a szükségletnek ezek a tárgyai mennyiben állnak az adott egyén rendelkezésére, alapvetően a szükségletkielégítés eszközei és feltételei határozzák meg. A szükségletkielégítés objektív eszköze például az egyén rendelkezésére álló pénz, a munkahelyén a munkagépe. Szubjektív eszköze a szaktudása, amelynek mozgósítása révén pénzt kereshet, ezért sportfelszerelést vásárolhat, majd sportolhat. A szükségletkielégítés feltételei közé sorolható például, hogy legyen az adott egyén szakképzettségének megfelelő munkahely a közelben, a boltokban elérhetők legyenek a szükséges felszerelések. Az adott szükséglet kielégítésének szubjektív feltétele például az egyén egészségi állapota. E példából is kitűnik tehát, hogy a szükségletkielégítés előfeltételei, mégpedig alapvetően a szükségletkielégítés eszközei és feltételei meghatározzák a közvetlen szükségletkielégítést.

A szükségletkielégítés egész folyamatát tehát alapvetően a környezeti tényezők határozzák meg. Azonban az egyes cselekvések meghatározásában különböző mértékben játszhatnak közre a személyes és a környezeti tényezők, alapvetően attól függően, hogy e cselekvések a közvetlen szükségletkielégítésre, vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányulnak.

A tágabb szükségletfelfogás szerint a szükséglet és a szükség tulajdonképpen ugyanazt a fogalmat fedik. Az itt képviselt szűkebb szükségletfelfogás álláspontjáról nézve viszont azt mondhatjuk, hogy a szükségletkielégítés valamennyi pozitív összetevőjére szükség van egy szükséglet adott módon és adott színvonalon történő kielégítéséhez, szükségletek és általában személyes motívumok azonban csak a szükségletek tárgyaira irányulnak. A cselekvések azonban nem korlátozódhatnak a szükségletek tárgyaira, mivel a szükségletek kielégítésének

számtalan olyan előfeltétele van, amelyek csak a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló cselekvések eredményeképpen állhatnak az egyének rendelkezésére. E cselekvéseket azonban – motivációs oldalról – nem érthetjük meg közvetlenül az egyének személyes motívumaiból, hanem csak a mindenkori környezetet tükröző kognitív motívumokból, amelyeket instrumentális motívumoknak nevezünk.

4. A kognitív motívumok és irányultságok

A fejezet utolsó részében a cselekvések kognitív motívumaival, és az ezekkel összefüggő irányultságokkal foglalkozunk. Röviden rámutatunk arra, hogy az egyének hogyan ismerhetik meg környezetüket mint cselekvési szituációt. Foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a cselekvések általános motívumára való tekintettel, és a szituáció definiálása alapján milyen kognitív motívumok alakulnak ki az egyéneknél, és milyen irányultságok figyelhetők meg, amelyek befolyásolják a különféle motívumok közötti választást.

4.1. A kognitív motívumok

A) Az értelmezés és a szituáció definiálása

a) A köznapi gondolkodás és az értelmezés

A fejezet előző részében a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak segítségével a külső szemlélő nézőpontjából elemeztük a létezőket, de a cselekvő egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva. Utaltunk arra, hogy a társadalmi valóságot megfelelően tükröző szociológiai elméletnek és a társadalmi környezetre vonatkozó köznapi elképzeléseknek bizonyos értelemben kapcsolódniuk kell egymáshoz. Tehát annak módján, ahogyan a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó elméleti fogalmak segítségével elemezzük az egyének környezetét, összhangban kell lennie azzal, ahogyan a valóságban maguk a cselekvő egyének értelmezik környezetüket. A következőkben arra mutatunk rá, hogyan értelmezik maguk a cselekvő egyének a környezetüket, és ennek révén hogyan ismerik meg a cselekvési szituációt.

Husserl, Schütz és a fenomenológiai filozófia és szociológia más képviselői szerint elsősorban a szándékok rendezik a mindennapi emberi gondolkodást, meghatározzák a világra és a magunkra vonatkozó információk és elképzelések fontosságát. Az információk és elképzelések tudatossá válnak, amint hasznosnak látjuk azokat adott szándékaink megvalósításában, céljaink elérésében. (Douglas 1970B:26-27)

Az egyének környezetükre és a cselekvési szituációra vonatkozó ismereteinek két alapvető típusát különböztethetjük meg, ezen ismeretek forrásai szerint.

- Egyrészt az egyének általában jelentős mértékű előzetes ismeretekkel rendelkeznek az adott cselekvések szempontjából releváns környezetre vonatkozóan, másrészt ismereteiket az adott cselekvésekhez kapcsolódó értelmezés révén szerzik.

A következőkben azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az egyének értelmezés révén hogyan ismerhetik meg a környezetüket mint cselekvési szituációt.

Amikor az egyének a környezetet értelmezik, akkor a környezet egyes összetevőit nem önmagukban szemlélik, hanem vagy más létezők kifejezőiként, amelyekre általuk következtethetnek, vagy csupán bizonyos vonatkozásaikban, illetve abból a szempontból, hogy számukra mit jelentenek. Az értelmezés kérdésével részletesebben majd a kilencedik fejezetben foglalkozunk, amikor már határozott elképzelésekkel rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy

milyen természetű valójában az egyének társadalmi környezete, amelyet értelmezniük kell. Az értelmezés tágabb fogalmán belül majd megkülönböztetjük a szimbolikus, a logikai és a szubjektív értelmezést. Majd rámutatunk arra, hogy az értelmezés e három formája szorosan összefügg egymással, s e három formájára egyaránt szükség van ahhoz, hogy az egyének megfelelően értelmezzék környezetüket.

- A *szubjektív értelmezés* esetében az egyének saját magukra, pontosabban közvetlenül vagy közvetve szükségleteikre vonatkoztatva értelmezik a környezetet, s a következőkben ilyen szempontból foglalkozunk az értelmezéssel.

Az egyének eleve szelektíven értelmezik környezetüket. Ez nem jelenti azt, hogy ne tudnák megismerni a valóságos környezetet, hanem csupán azt, hogy mindössze a környezet bizonyos oldalait, vonatkozásait ragadják meg, nevezetesen azokat, amelyek relevánsak számukra. (Schutz 1962:5; ill. 1984B:180) Mint már említettük, a környezet értelmezése az adott körülményekre vonatkozó előzetes ismereteken alapul, amelyek részben az egyén korábbi személyes tapasztalataiból, részben a másoktól átvett tapasztalatokból és ismeretekből épülnek fel. Ezek az előzetes ismeretek magától értetődőnek vett tudás formájában vonatkoztatási keretként szolgálnak az adott körülmények értelmezéséhez.

Az előzetes tapasztalatok típusos tapasztalatokként állnak rendelkezésre, vagyis előlegezett, hasonló tapasztalatokat hordozó nyitott háttérismeretként. Egy létező korábbi észlelésének élményét az egyén emlékezetében rögzíti és átruházza bármely más létezőre, amelyet hozzá hasonlóan, típusosnak észlel. Az adott körülményekre vonatkozó tapasztalás általában részben megfelel, részben nem az egyén azon várakozásának, hogy egybeessen az általa előzetesen kialakított típussal. Amennyiben megfelel, az egyén az előlegezett típusosság tartalmát kibővíti, ugyanakkor a típusra vonatkozó elképzelését részletezi és altípusokra osztja fel. A konkrét, valóságos létező azonban egyéni jellegzetességekkel is rendelkezhet, amelyek felismerését az előzetesen kialakított típushoz való viszonyítás elősegíti, és amelyekre ismét jellemző lehet a típusosság bizonyos formája. Az egyén a „mindennapi élet természetes beállítódásában” tehát csupán a létezők bizonyos oldalaira figyel. Megállapítja, hogy mely sajátos jellegzetességeik egyéniék és melyek típusosak. A típusosnak tapasztalt különböző létezőknek csak bizonyos mozzanataival törődik, más mozzanatait nem veszi figyelembe. (Schutz 1962:7-9; ill. 1984B:182-184)

A különböző létezőket az egyének általában már mint magától értetődően ismerteket szemlélnek, s különbséget tehetünk az ismertség két formája között. Egyrészt bizonyos létezőket azonosként ismernek fel korábbi létezőkkel, amelyekről már korábban konkrét ismereteket szereztek. Másrészt bizonyos körülményeket (dolgokat, állapotokat, más egyéneket vagy csoportokat, cselekvéseket stb.) hasonlóaknak tekintenek bizonyos korábban már nagyrészt megismert körülményekhez, és feltételezik, hogy motívumaikra és cselekvéseikre vonatkozó relevanciáik nem kívánnak meg ezen a hasonlóságon túlmutató meghatározásokat. Az ismertségnek az utóbbi formája a tudáskészletben található típusosságokon alapul, és az egyén új tapasztalatait valamilyen, a korábbi tapasztalataiban kialakított típus segítségével értelmezi. (Schütz – Luckmann 1984:311-312)

Schütz különbséget tesz egy adott szubjektum környezetének négy szférája között, az adott szférákat alkotó létezők, és az e létezőkre vonatkozó ismeretek relevanciája szempontjából. Ehhez hasonlóan a szükségletkielégítés összetevőit is értelmezhetjük úgy, hogy ezek a következő három szférában találhatók, eltekintve a negyedik szférától. Az elsődleges relevancia szférája az adott egyén által közvetlenül tapasztalható, és bizonyos mértékben közvetlenül befolyásolható létezők szférája. Ahhoz, hogy az egyén hatékonyan cselekedjen ebben a szférában, optimálisan világos és pontos ismeretekkel kell rendelkeznie az e szférán belüli létezőkről. Az egyén által közvetlenül nem tapasztalható átfogóbb második szféra

határozza meg azokat a körülményeket, amelyek között az egyén cselekedhet az elsődleges relevancia szférájában. Elégséges, ha ebben a szférában az egyén csupán kielégítően járatos ahhoz, hogy felismerje azokat a lehetőségeket, esélyeket és kockázatokat, amelyeket magukban foglalnak az adott általános motívumára vonatkozóan. A harmadik a viszonylag irreleváns létezők szférája, amelyek jelenleg nincsenek összefüggésben az egyén adott általános motívumával, de más lehetséges általános motívumaival összefüggésben vannak. Végül a negyedik a teljesen irreleváns szféra, amelyen belüli létezők egyáltalán nincsenek összefüggésben az egyén szükségleteivel és különféle általános motívumaival. Tehát fogalmaink szerint a negyedik szféra létezői már nem alkotják az adott egyén számára a szükségletkielégítés összetevőit, illetve az adott egyén környezetét. (Vö.: Schutz 1964:124-125)

b) A cselekvési szituáció definiálása

Mint korábban említettük, a kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben a szituáció fogalmának igen fontos szerepet szánunk a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások magyarázatában, s ezen elméletek érdeklődésének középpontjában a szituáció szubjektív értelmezése, illetve szubjektív definiálása áll. Schütz felfogása szerint a szituáció értelmezését az egyén életrajza, azaz korábbi tapasztalatai és tudáskészlete, valamint „kéznél lévő szándéka” határozza meg. Amit Schütz „kézzelfogható szándéknak” vagy „kéznél lévő szándéknak” (purpose at hand) nevez, az tulajdonképpen megfelel annak, amit mi a cselekvések általános motívumának nevezünk. Tehát az egyén környezetének az adott általános motívum szempontjából releváns elemeit, vonatkozásait kiemeli a többi közül. A relevanciák rendszere pedig eldönti, hogy mely elemekre épüljön az általánosító tipizálás, mely vonások tűnjenek föl jellegzetesen típusosakként és melyek egyéniékként, melyek jelentősekként és melyek jelentéktelenékként. (Schutz 1962:9-10; ill. 1984B:185)

Amikor egy adott létező, jelen esetben a cselekvési szituáció értelmezéséről beszélünk, ezen nyelvtanilag egyrészt érthetjük azt, hogy az adott létezőt tekintjük jelszerű létezőnek (amely jelekből, jelzésekből vagy szimbólumokból épül fel), amelyből tehát más létezőre következtethetünk. De érthetjük azt is, hogy más, jelszerű létezőből következtethetünk értelmezés révén az adott létezőre, jelen esetben a cselekvési szituációra. E kétértelműség elkerülése céljából az utóbbi értelemben nem az adott létező értelmezéséről, hanem az adott létező *kiértelmezéséről*, vagy – átvéve a fenomenológiai szociológiában ilyen értelemben széles körben használt kifejezést – *definiálásáról* beszélünk.

Korábban láthattuk (1.2Bc), hogy a cselekvéseket a cselekvés általános motívumával összefüggésben alapvetően a cselekvési lehetőségekből és képességekből álló cselekvési szituáció határozza meg. Ezután (3.1Ab) a szükségletkielégítés összetevőinek neveztük azokat a – formailag különböző természetű – létezőket, amelyek közvetlenül vagy közvetve hatással vannak, vagy potenciálisan hatással lehetnek az adott egyén szükségleteinek a kielégítésére, és ezáltal cselekvéseire. Hangsúlyoztuk, hogy a cselekvési szituációt is a szükségletkielégítés összetevőit képező cselekvési lehetőségek és képességek alkotják.

- Tehát az egyéneknek cselekvéseik megalapozásához, a cselekvési szituáció definiálásához a köznapi gondolkodás szintjén értelmezniük kell körülményeiket és bizonyos személyes tulajdonságaikat a következő két szempontból: (1) mint a szükségletkielégítés összetevőit, (2) mint cselekvési lehetőségek és képességek hordozóit.

Az egyének bizonyos személyes tulajdonságai is a környezettel összefüggésben képezhetnek személyes képességeket, ezért itt a környezet értelmezésére összpontosítunk. Az egyéneknek tehát lényegében véve két szempontból kell értelmezniük a környezetet ahhoz, hogy a cselekvési szituációt megismerjék, illetve definiálják, és így hatékonyan cselekedhessenek. Egyrészt, a környezet egyes alkotórészeit mint a szükségletkielégítés összetevőit kell

értelmezniük. A környezet egyes alkotórészeit mint a szükségletkielégítés összetevőit szemlélve, ezek az összetevők bizonyos mértékű jelentőségre, relevanciára tesznek szert. A pszichológiában például Kurt Lewin pszichológiai környezetnek nevezi a környezetnek azokat az összetevőit, amelynek az egyén tudatában van. Felfogása szerint a környezetnek azok a területei, amelyek fontosak egy adott szükséglet kielégítése szempontjából, bizonyos „vegyértékre” vagy ösztönző értékre tesznek szert, amelyek lehetnek pozitívak vagy negatívak. (Lewin 1972)

Az egyének környezete alapvetően különbözhet számukra abból a szempontból, hogy a szükségletek tárgyait, vagy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező összetevőkből épül fel. Az értelmezés során tehát a cselekvőknek főleg azt kell tisztázniuk, hogy ebből a szempontból milyen természetű általában a környezet és a cselekvési szituáció. Ehhez viszont tudatosítaniuk kell azt az általános motívumot, amely cselekvéseiket az adott körülmények között motiválja. Ha a cselekvés általános motívuma személyes motívum, azaz közvetlenül szükséglet, illetve szükségletek kielégítésére irányuló szándék, a környezetet alapvetően a szükségletek tárgyait (vagy negatív tárgyait) képező létezők képezik. Ha a cselekvés általános motívuma instrumentális motívum, azaz a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányuló szándék, a környezetet alapvetően a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező létezők képezik.

Korábban (1.2Bb) láttuk, hogy mi sajátosan értelmeztük a szituáció fogalmát, felfogásunk szerint a cselekvési szituáció formai szempontból nézve cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel. Úgy gondoljuk ugyanakkor, hogy ez az értelmezés összhangban van azzal, ahogyan az egyének a köznapi gondolkodás szintjén értelmezik környezetüket. Másrészt tehát az egyéneknek a cselekvési szituációt cselekvési lehetőségek és képességek köznapi fogalmaiban is meg kell ismerniük ahhoz, hogy hatékonyan cselekedhessenek. Az egyének környezetükben oly módon keresnek cselekvéseik megalapozásához értelmes rendet, hogy környezetüket cselekvési lehetőségek és képességek köznapi fogalmaiban értelmezik.

Az, amit Husserl, és hozzá kapcsolódva Schütz az „újra megtehetem” idealizációnak nevez, bizonyos mértékben rávilágít arra is, hogy az egyének környezetük értelmezése révén hogyan ismerik meg a cselekvési lehetőségeket. A cselekvő egyén köznapi tudásának részét képezik a korábban végrehajtott, a megvalósítandó cselekvéshez típusosan hasonló korábbi cselekvéseire vonatkozó tapasztalatai. Feltételezi, hogy „...típusosan hasonló körülmények között típusosan hasonló módon cselekedhetem, mint korábban, és típusosan hasonló állapotot fogok előidézni.” Bizonyos mértékig minden cselekvésnek vannak egyedi vonásai. Csakhogy azok a vonásaik, amelyek szigorú értelemben egyszerűvé és megismételhetetlenné teszik őket, a cselekvő egyén köznapi gondolkodása számára kiküszöbölődnek, mint adott szándéka szempontjából jelentéktelen vonatkozások. Amikor az egyén az „újra megtehetem” idealizációját végrehajtja, a körülmények, a cselekvés és a várható következmények csupán mint típusosság érdekes a számára, eltekintve egyéb vonatkozásaiktól. (Schütz 1962:20-21; ill. 1984B:197-198)

Az egyének a tényleges cselekvési lehetőségeket és képességeket főleg saját korábbi cselekvéseiknek, és mások megfigyelt cselekvéseinek az értelmezése, illetve mások ilyen irányú tapasztalatainak és ismereteinek az átvétele útján ismerhetik meg. Amikor tehát az egyén adott körülmények között értelmezés révén kiszűri az adott körülményekben rejlő cselekvési lehetőségeket és képességeket, az adott körülményekhez hasonló körülményekre vonatkozó előzetes ismereteire támaszkodik.

Nézzük először azt a kérdést, hogy az egyének értelmezés révén hogyan ismerhetik meg a körülményekben rejlő cselekvési lehetőségeket.⁵ (1) Ha egy viselkedés az egyén tapasztalatai szerint meghatározott körülmények között elég gyakran, vagy rendszeresen bizonyos következményekkel jár, az egyén ezt hajlamos úgy értelmezni, hogy az adott körülmények magukban hordozzák azt a cselekvési lehetőséget, hogy az adott viselkedés révén az adott következmények előidézhetők. (2) Ha az egyén az előbbihez hasonló körülményekkel találkozik, ezt hajlamos úgy értelmezni, hogy az adott körülmények is magukban hordozzák a korábbi tapasztalatokból kiszűrt cselekvési lehetőséget. (3) Ha az egyén azt tapasztalja, hogy hasonló körülmények között esetenként különböző, de tipikusnak tekinthető viselkedések figyelhetők meg, amelyekhez elég gyakran, vagy rendszeresen bizonyos következmények kapcsolódnak, az egyén ezt hajlamos úgy értelmezni, hogy az adott körülmények több, többé vagy kevésbé különböző következményekkel járó cselekvési lehetőséget is magukban hordoznak.

Az egyének tehát hajlamosak tapasztalataik általánosítására, és a cselekvési lehetőségekre vonatkozó általánosított, típusos tapasztalataikat a korábbiakhoz hasonló más körülmények között is felhasználják. Az újabb tapasztalatok fényében az egyén a típusosság tartalmát kibővíti, ugyanakkor az általánosabb típuson belül megtanul bizonyos megkülönböztetéseket tenni. Ezek a megkülönböztetések részben a cselekvési képességekre, és ezzel összefüggésben az aktuális cselekvési lehetőségekre hívják fel az egyén figyelmét. (4) Az egyén azt tapasztalja, hogy a jól ismertnek hitt cselekvési lehetőségek a korábbiakhoz nagyon hasonló körülmények között egyes esetekben az elvárt következményekre vezetnek, más esetekben azonban nem; illetve azt tapasztalja, hogy hasonló körülmények között ugyanaz a viselkedés egyes egyének esetében ilyen, más egyének esetében olyan következményekre vezet. Ilyen tapasztalatok eredményeként az egyén megtanul különbséget tenni a cselekvési képességek, és ezekkel összefüggésben az aktuális és a potenciális cselekvési lehetőségek között. Megtanulja, hogy tulajdonképpen ugyanaz a cselekvési lehetőség az egyik egyén számára aktuális cselekvési lehetőség, a másik egyén számára potenciális lehetőség; illetve ugyanazon egyén számára bizonyos egyénnel szemben aktuális, más egyénnel szemben potenciális cselekvési lehetőség. (5) Ha az egyén önmagát azon egyénekhez hasonlónak tartja, akik az adott körülmények között rendszerint eredményesen megvalósítottak egy adott cselekvést, a körülményeket hajlamos a saját szempontjából nézve aktuális cselekvési lehetőségként értelmezni.

Az egyének – az alább említendő oktulajdonítás révén – arra vonatkozóan is kialakítanak elképzeléseket, hogy az aktuális cselekvési lehetőségekben való eltérések mennyiben vezethetők vissza az egyes egyének cselekvési képességeiben meglévő különbségeire, és mennyiben mások cselekvési lehetőségeivel és képességeivel való kedvező vagy kedvezőtlen összekapcsolódásra. Például valakinek főleg azért nem volt sikeres a felvételi vizsgálója vagy a pályázata, mert elégtelenek voltak a cselekvési képességei, vagy mert mások „betartottak” neki. Erre vonatkozó elképzeléseik azonban általában fogalmilag meglehetősen homályosak, elmosódók, de tapasztalati szempontból nézve lehetnek megalapozottak, és a cselekvések szempontjából elégségesek lehetnek a megfelelő döntéshez és a hatékony cselekvéshez.

---

⁵ George C. Homans felfogása szerint a szociológia általános összefüggései a behaviorista pszichológia bizonyos tételeinek felelnek meg. Ez a felfogás igen távol áll mind a fenomenológiai szociológia felfogásától, mind az általunk képviselt szemléletmódtól. Homans öt pontban fogalmazta meg az emberi viselkedésre vonatkozó legfontosabb tételeit, és a behaviorista felfogásnak megfelelően nem beszél cselekvési lehetőségekről és cselekvési képességekről. (Homans 1974:15-40) Első két tételét azonban átértelmezve felhasználtam arra a kérdésre választ keresve, hogy a cselekvési lehetőségek és képességek hogyan tudatosulnak az egyénekben a mindennapi tapasztalás révén.

Az értelmezés mennyiben tükrözi az eleve létező valóságot, és mennyiben játszik viszonylag önálló szerepet a valóság létrehozásában és a cselekvések meghatározásában? Erre a kérdésre a fenomenológiai szociológia egyes képviselői nagyrészt eltérő választ adnak. A kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek érdeklődésének középpontjában a szituáció szubjektív értelmezése, illetve szubjektív definiálása áll. E felfogás szerint a társadalmi környezet önmagában nem létezik, az adott szituációban szerepet játszó egyének közös értelmezési folyamatának az eredményeként jön létre, és csupán az adott szituációban létezik. Mi ezzel szemben azt hangsúlyozzuk, hogy a cselekvési szituáció definiálása nem önkényes, a valóságos körülmények által meghatározott.

- Előfeltételezésünk szerint az egyének az értelmezéstől függetlenül létező valóságos körülményeket értelmezik, és a valóságos körülményeknek megfelelően definiálják a cselekvési szituációt. Azonban ezt az előfeltételezést feloldva, majd rámutatunk az értelmezés viszonylag önálló szerepére is.

Nem tagadjuk, hogy a valóságban az értelmezésnek viszonylag önálló szerepe is van a cselekvések motívumainak a formálásában, a körülmények alakításában, a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározásában. A minket érdeklő kérdés azonban elsősorban az, hogy milyen természetű az a valóságos és tényszerű társadalmi környezet, amely felfogásunk szerint alapvetően meghatározza a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. Munkánk kilencedik fejezetében majd foglalkozunk azzal a kérdéssel is, hogy az értelmezés milyen mértékben és milyen módon játszik viszonylag önálló szerepet a társadalmi jelenségek meghatározásában. Itt csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a szubjektív értelmezés jelentősége és szerepe lényegesen eltérő attól függően, hogy a cselekvés általános motívuma személyes motívum vagy instrumentális motívum; illetve, hogy ezzel összefüggésben a cselekvési szituációt alapvetően a szükségletek tárgyait, vagy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező létezők képezik.

Korábban (3.2Ab) láttuk, hogy a különböző természetű létezők közvetlenül a szükségletekre vonatkoztatva képezhetik a szükségletek tárgyait. A szükségleteken belül a lelki természetű szükségletek maguk is nagyrészt értelmezett szükségletek, s így bizonyos mértékben függ a szubjektív értelmezéstől, hogy az adott egyén számára mely létezők mennyiben képezik a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait. Például a hangok meghatározott összességét egyesek csodálatos zenének, mások hangzavarnak érzélik, vagy egy vásznon lévő színes foltok összességét egyesek szép festménynek, mások mázsolmánynak látják. Ugyanakkor nem mondhatjuk azt, hogy az egyik értelmezés megfelelően tükrözi a valóságot, a másik értelmezés viszont nem, mert mindkettő egyaránt szubjektív. Általában véve azonban, a szükségleteket adottaknak véve, döntően a szükségletek lehetséges tárgyai is eleve adottak, az értelmezéstől függetlenül. Láttuk, hogy a szükségletek tárgyaival szemben a szükségletkielégítés eszközei és feltételei tartalmilag függetlenek az adott egyén szükségleteitől és személyiségtől, a környezet természeti, technikai és normatív összefüggései által meghatározottak. A szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire vonatkozó szubjektív értelmezésnek tehát egyértelműen a valóságos körülményeket, illetve a valóságos körülmények releváns vonatkozásait, oldalait kell tükröznie ahhoz, hogy megfelelően szolgálja a cselekvések megalapozását.

A szükségletkielégítés különböző természetű összetevői, különösen mint cselekvési lehetőségek és képességek, az úgynevezett kognitív motívumokban tükröződnek, és motivációs szempontból ily módon határozzák meg a cselekvéseket. Az alábbiakban a kognitív motívumok fő formáival foglalkozunk.

B) Az elvárások, a célok és a beállítottságok

a) A elvárások és a célok

A kognitív tanulásmélet szerint az egyén elvárásokat alakít ki abban a tekintetben, hogy a cselekvések bizonyos lefolyásai, illetve a különböző cselekvési lehetőségek meghatározott következményekre vezetnek.

- Az *elváras* adott körülmények között egy esemény bekövetkezésének, egy cselekvés bizonyos következményének elképzelt és pozitívan értékelt valószínűsége.

Az elvárások egyrészt a környezetben megfigyelhető események összefüggéseire vonatkoznak, tehát arra, hogy egy adott eseményt rendszerint milyen másik esemény követ. Az elvárások másrészt az adott egyén cselekvéseinek a következményeire vonatkoznak, azaz arra, hogy bizonyos cselekvések rendszerint milyen következményekkel járnak. Ezen belül különösen mások cselekvéseire, azaz arra, hogy más egyének vagy csoportok adott körülmények között valószínűleg hogyan fognak válaszolni egy adott egyén cselekvéseire. Az egyének oly módon cselekszenek, amiről feltételezik, hogy az elvárt pozitív következményekre vezetnek.

Az elvárások tanulásának egyik fő forrását az egyén múltbeli cselekvéseiből leszűrt tapasztalat képezi. A másik fő forrása a megfigyelés, amikor az egyén mások viselkedését és viselkedésük következményeit figyeli meg. A elváras-érték elmélet szerint az egyének értéklik a cselekvések lehetséges lefolyásainak a várható következményeit, s megkísérlik maximalizálni e következmények értékét. Minél jelentősebb az elváras, és minél inkább értékelt az elvárt következmény, annál nagyobb az adott cselekvésre irányuló motiváció. (Atkinson 1964:206-208; Bandura 1986:230-232; Petri 1986:207-220)

A tulajdonításelmélet arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyének a számukra fontos cselekvéseknek vagy eseményeknek bizonyos, köznapi értelemben vett okokat tulajdonítanak. (Weiner 1972:310-317) Ezáltal a szükségletkielégítés előfeltételeinek viszonylag széles köréről alakíthatják ki elképzéseiket, és jobban megismerhetik a cselekvési szituációt, mivel felfedhetik a saját cselekvéseikre közvetlenül ható cselekvések, események mögött feltehetően meghúzódó tényezőket és összefüggéseket is. Az oktulajdonítás hatással van az egyén cselekvéseire, főleg azért, hogy befolyásolja a különböző cselekvési lehetőségek következményeire vonatkozó elvárásait.

Az oktulajdonításban megfigyelhetők bizonyos szabályszerűségek. Ha az adott cselekvés vagy esemény rendszeresen ismétlődik, az oktulajdonítás az arra vonatkozó múltbeli tapasztalatokon alapszik, hogy az adott cselekvés vagy esemény milyen előzményeit vagy más tényezőkkel való együttjárásait lehetett megfigyelni. Ha egy sajátos cselekvésnek vagy eseménynek kell okot találni, az egyén okozati sémákra támaszkodik. Ezek a sémák arra vonatkozó elképzések, hogy bizonyos fajta cselekvéseknek vagy eseményeknek rendszerint bizonyos fajta okaik vannak. A sémák segítenek elrendezni a rendelkezésre álló információkat, és segítik az eligazodást ellentmondó vagy elégtelen információk esetén. Az egyének által feltételezett, köznapi értelemben vett okok természetesen nem feltétlenül felelnek meg a tényleges összefüggéseknek. Az oktulajdonításra jellemző, hogy a cselekvéseket az egyének mennyiben tulajdonítják a cselekvők személyes tulajdonságainak, s mennyiben az adott környezetnek, amelyben cselekszenek. Ha az egyén úgy gondolja, hogy a legtöbb egyén a cselekvő helyében hasonlóan cselekedett volna, akkor az adott cselekvést hajlamos a körülményeknek tulajdonítani, ha nem, a cselekvő egyén személyes tulajdonságainak. Az egyének mások cselekvéseinek megítélésében hajlamosak arra, hogy a cselekvéseket főleg a személyes tulajdonságokkal magyarázzák, saját cselekvéseiket viszont főleg a környezet hatásainak tulajdonítják. (Petri 1986:267-284; Mook 1987:377-386)

A cél fogalmára korábban (1.2Ac) már utaltunk, de kognitív motívumként ismét említést teszünk róla. Az aktuális cselekvési lehetőségek közül a már választott cselekvési lehetőségek elvárt következményei fogalmazódnak meg célok formájában. Ha a cél olyan átfogó cél, amely általános motívumként szolgál, az adott célra vonatkoztatva további cselekvési lehetőségek és képességek, valamint aktuális cselekvési lehetőségek válnak relevánssá.

- A *cél* az elérendő, és az adott körülmények között várhatóan elérhető állapotra vonatkozó képzet. Az átfogó cél viszonyítási pontként szolgál az aktuális cselekvési lehetőségek várható következményeinek értékelésében, és az aktuális cselekvési lehetőségek szelektálásában.

Az átfogó célhoz részcélok kapcsolódhatnak, kiemelve az egymásra épülő cselekvések legfontosabb következményeit, amelyek révén az átfogó cél elérhető. Egy átfogó célhoz kapcsolódó részcélok a célok rendszerévé, cselekvési tervvé állhatnak össze. (Bandura 1986:467-482; Petri 1986:208-209; Mook 1987:263-313)

A széles körben elfogadott felfogás szerint a célok eleve instrumentális motívumok, s e felfogás szerint az instrumentális cselekvés nem más mint célszerű cselekvés. (Lásd pl.: Parsons 1951:48-49) Fogalmaink szerint a célok közvetlenül a szükségleteket kifejező személyes motívumok is lehetnek, de különösen jelentős szerepet töltenek be a szükséglet-kielégítés eszközeit képező cselekvések motiválásában, instrumentális motívumokként.

b) A beállítottságok és a szokások

A beállítottság (attitűd) különböző felfogásai általában megegyeznek abban a tekintetben, hogy a beállítottság értékelő jellegű viszonyulás egy adott konkrét létezőhöz. (Hill 1981:348)

- A *beállítottság* az egyén értékelő jellegű viszonyulása egy adott létezőhöz, és hajlandósága arra, hogy az adott létező vonatkozásában hasonló körülmények között rendszeresen meghatározott módon cselekedjen.

Megkülönböztethetjük a beállítottság három összetevőjét: a megismerő vagy kognitív, az érzelmi és a cselekvésre készítő összetevőt. A beállítottság kognitív összetevője a beállítottság tárgyát képező létezőre vonatkozó ismereteket, nézeteket, ítéleteket tartalmazza. Az érzelmi összetevő tisztán értékelő jellegű, s az adott létezőre vonatkozó érzelmeket foglalja magában. A viselkedési összetevő hajlandóság a beállítottság tárgyára irányuló sajátos cselekvésekre. A beállítottságok azáltal, hogy leegyszerűsítve tükrözik az egyén környezetét, gyakorlati útmutatással szolgálhatnak az adott körülmények között követendő viselkedésre összetett és viszonylag nehezen megismerhető körülmények között is. Mivel túlzottan is leegyszerűsíthetik a valóságot, természetesen nem feltétlenül szolgálják megfelelően a környezethez való alkalmazkodást. (McGuire 1979)

A beállítottságok kialakulásának két fő forrása egyrészt mások cselekvéseinek a megfigyelése, másrészt az egyén múltbeli személyes tapasztalata. A szükségletek tárgyaira irányuló beállítottságok általában tartósak és nehezen változnak, s az egyének személyes motívumait képezik. A szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló beállítottságok azonban viszonylag rugalmasan alkalmazkodnak a mindenkor környezethez, annak megfelelően, ahogyan a szükségletkielégítés ezen összetevői változnak. Az utóbbi beállítottságok tehát a cselekvések instrumentális motívumaiként is hatékonyak lehetnek, bár a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló beállítottságok is lehetnek viszonylag merevek, s így akadályozhatják is a változó környezethez való alkalmazkodást.

- A szükségletek tárgyaira irányuló *személyes beállítottságok* viszonylag állandóak, a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló *instrumentális beállítottságok* azonban viszonylag rugalmasan alkalmazkodnak a környezet változásaihoz.

A beállítottságokkal összefüggésben röviden szót ejtünk a szokásokról mint motívumokról. A *szokás* a személy olyan rögzült viselkedésmódja, amelyet az egyén belső állapota vagy a környezet bizonyos tényezői hívnak elő, legalább időlegesen az adott viselkedés várható következményeitől függetlenül. Különbséget kell azonban tennünk a szokás két fajtája között, s az egyiket bevett szokásnak, a másikat ésszerű szokásnak is nevezhetjük. A *bevett szokás* olyan rögzült viselkedésmód, amely egészében véve kikerült az egyén tudatos ellenőrzése alól. A bevett szokás által motivált viselkedés már a reflexszerű viselkedés és a cselekvés határán helyezkedik el.

Az *ésszerű szokást* úgy is értelmezhetjük, mint viszonylag merev beállítottságot, amely esetenként ésszerűtlen cselekvéseket is kiválthat, de hosszú távon megfelelhet a változó körülményeknek. Az ésszerű szokás mögött közvetlenül vagy közvetve tulajdonképpen a szükségletek húzódnak meg, s a cselekvések bizonyos elemei csupán időlegesen válnak mintegy reflexszerű viselkedésekké. Ezek a viselkedési elemek tehát egy közvetlenül lelki tényezők által szabályozott nagyobb viselkedési egységen belül léteznek. Például személyautóval nagyrészt szokásszerűen közlekedünk olyan útvonalon, amelyet jól ismerünk. Így ha egy utca elejére időközben kitesznek egy behajtani tilos táblát, minden bizonnyal figyelmen kívül hagyjuk, és behajtunk az adott utcába. Ha azonban ezért megbírságnak bennünket, vagy a szembe jövők feltűnően integetnek, s ezzel felhívják figyelmünket a megváltozott körülményekre, helyesbíteni fogjuk az addig szokásszerű viselkedést.

C) Az érték fogalma és típusai

a) A kognitív érték fogalma

Az egyének rendszeresen értékelik a különböző természetű létezőket abból a szempontból, hogy mennyiben képezik számukra a szükségletkielégítés összetevőit. Az értékelés legáltalánosabb kognitív mintáiként szolgálnak az úgynevezett értékek. A legáltalánosabb értelemben „Az értékek viszonylag általános és tartós ismertető jegyek az értékeléshez.” (Hechter 1993:3) A széles körben elfogadott felfogás szerint azonban nem nevezünk minden kognitív mintát értéknek, amely az értékelés alapjául szolgálhat. Az érték az értékelés olyan általános mintája, amelyben tükröződik az értékelés tárgyának más személyekre vonatkozó – tágabb értelemben vett társadalmi – jelentősége is. (Vö.: Hechter 1993:33; Váriné 1987:31-40)

A tágabb szükségletfelfogás tárgyalásánál (2.1Ba) már említettük, hogy a motívumok különböző fajtáira vonatkozó egyes fogalmak esetében egyaránt megfigyelhető e fogalmak tág értelmezésére irányuló hajlandóság, annak érdekében, hogy viszonylag egyszerűbben meg lehessen magyarázni valójában összetettebb magyarázatot igénylő jelenségeket. A szükségletfelfogásokhoz hasonlóan, az értékfelfogások esetében is különbséget tehetünk az érték fogalmának tágabb és szűkebb értelmezése között. A tágabb értékfogalom a tágabb szükségletfogalomhoz köthető.

- A *tágabb értékfelfogás* szerint értékeként tudatosulnak a szükségletkielégítés legfontosabb pozitív összetevői, tehát a szükségletkielégítés eszközei és pozitív feltételei éppúgy, mint a szükségletek tárgyai.

A szociológiában általában a tágabb értékfelfogás az elfogadott, s ilyen értelemben általánosított és elvont formában értékeként tükröződnek az egyének tudatában mindazok a létezők, amelyeket az adott egyének általában jónak, helyesnek, kívánatosnak, megfelelőnek tartanak. Ilyen tág értelemben az értékek – ahogyan arra Williams rámutat – egyaránt vonatkozhatnak a cselekvések legkülönbözőbb motívumaira, például szükségletekre, preferenciákra, érdekekre, szándékokra, célokra, kívánságokra, kötelességekre, erkölcsi kötelezettségekre. (Williams 1979:16) A tágabb értelemben vett értékek tehát a tágabb értelemben vett szükségleteket fejeznek ki, azaz személyes és instrumentális motívumok egyaránt lehetnek. A tágabb szükségletfogalom tárgyalásánál említettük például, hogy Parsons tágabban értelmezi a szükséglet fogalmát, ehhez kapcsolódva tágabban értelmezi az érték fogalmát is. Felfogása szerint az értékek a szükséglet-diszpozíciók összetevői vagy tükröződései. (Parsons – Shils 1962B:92-93) „Az értékek vagy elsajátított értékminták, ahogyan azt már számtalanszor említettük, szükséglet-diszpozíciók.” (Uo.:116)

A tágabb értékfogalomra vonatkoztatva is megfogalmazhatjuk azokat a problémákat, amelyeket a tágabb szükségletfogalommal kapcsolatban említettünk. Egyrészt, a tágabb értelemben vett érték minden cselekvés közvetlen motívuma lehet, e fogalom látszólag minden cselekvés közvetlen magyarázatául szolgálhat. Így azonban valójában csupán a cselekvések leírását nyújtja, nem alkalmas a cselekvések motivációs mechanizmusában meglévő lényeges különbségek megragadására. Nem képes különválasztani a cselekvések motívumainak az adott személyből, illetve a személyiségből és a változó körülményekből adódó tényezőit. Következésképpen e felfogás vagy túlhangsúlyozza az értékek változékonyságát, környezet általi meghatározottságát, vagy – ha az értékeket, tágabb értelmezésük ellenére viszonylag állandóaknak tekinti – nem képes kifejezni a környezet hatását a motívumokra és ezáltal a cselekvésekre. Harmadrészt, ha a tágabb értékfogalmat a cselekvések magyarázatában motívumként használjuk, az érvelés körkörösé válik, mivel e felfogás minden cselekvésfajtaéhoz, illetve tevékenységhez párosít egy-egy értéket, s azután ebből az értékből lehet magyarázni az adott tevékenységet.

A tágabb értékfelfogás magában foglalja azt az előfeltételezést, hogy az értékek az egyének személyiségét jellemzik, a mindenkori környezettől elvileg függetlenek. E felfogás szerint az egyének az értékeket a szocializáció során sajátítják el, és a kialakult személyiség értékei már viszonylag állandóak.

- A tágabb értékfelfogásban ellentmondásban van az érték fogalmának tág értelmezése azzal az előfeltételezéssel, hogy az értékek a személyiség tartós tulajdonságait, és a cselekvések személyes motívumait képezik.

Ha tehát az értékeket olyan általános motívumoknak tekintjük, amelyek hatékonyan szolgálják a szükségletek tárgyai mellett a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez való alkalmazkodást is, ezeket nem tekinthetjük általában véve személyes motívumoknak. Ha viszont az értékeket általában személyes motívumoknak tekintjük, az értékek nem szolgálhatják hatékonyan a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez való alkalmazkodást. Láttuk ugyanis, hogy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit a környezet természeti, technikai és normatív összefüggései határozzák meg, tartalmilag függetlenek az egyének – szűkebb értelemben vett – szükségleteitől és a személyiség egészétől, és a mindenkori környezet változásainak megfelelően változnak.

A tágabb értékfelfogás képviselői tehát a következő dilemmával találják magukat szemben. Vagy lemondanak az érték fogalmának tágabb értelmezéséről, s ebben az esetben csak a cselekvések viszonylag szűk körét magyarázhatják meg az értékekből mint motívumokból. Vagy pedig lemondanak arról, hogy az értékek eleve a személyiséget jellemző, személyes motívumok, és az értékeket nagyrészt olyan instrumentális motívumoknak tekintik,

amelyek a mindenkori környezethez igazodva viszonylag rugalmasan változnak vagy aktualizálódnak. Az utóbbi esetben azonban olyan differenciált értékfelfogásra van szükség, amely egyértelműen megkülönbözteti egymástól egyrészt a szükségletek tárgyaira, másrészt a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire vonatkozó értékeket.

A fent említett, a tágabb értékfelfogásban rejlő ellentmondás csak a szűkebb szükségletfogalom alapján oldható fel. A szűkebb szükségletfogalmat elfogadva egyrészt értelmezhetjük eleve szűkebben az érték fogalmát, s ilyen értelemben az értékek csak a szükségletek tárgyait tükrözhetik. Másrészt értelmezhetjük tágabban a szóban forgó fogalmat, de ebben az esetben az értékeken belül meg kell különböztetnünk egyrészt a szükségletek tárgyait, másrészt a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit tükröző értékeket. A szűkebb értékfelfogás alapján az értékekről feltételezhetjük, hogy a személyiség tulajdonságait képezik, a tágabb értékfelfogás alapján viszont ezt általában nem feltételezhetjük, csak a szükségletek tárgyait kifejező értékek vonatkozásában.

Az érték fogalmának tágabb értelmezése számunkra nélkülözhető lenne, a következőkben mégis tágabban, de differenciáltan értelmezzük az érték fogalmát. Úgy tűnik ugyanis, hogy a tágabb értékfelfogás alapján könnyebb lesz megtalálni a kapcsolódási pontokat általában a szimbolista, de különösen a normativista szociológiai elméletekkel, amelyekben az érték – tágabban értelmezett – fogalma jelentős szerepet tölt be.

- A *kognitív érték* a szükségletkielégítés bizonyos, személyközi szempontból jelentős összetevőinek olyan általánosított mintája, amelyben az adott egyén által kívánatosnak tartott állapotban az adott minta érvényességi körébe eső létezők legjelentősebb vonásai tükröződnek.

Az értékek egyaránt képezhetnek motívumokat, és alkotórészeit képezhetik a kultúrának. Itt az értékekre mint kognitív motívumokra helyezük a hangsúlyt, a kulturális értékekkel majd a harmadik fejezetben foglalkozunk. A tágabban értelmezett értékeken belül lényegesen különböznek egymástól a személyes értéknek és az instrumentális értékek, ahogyan azt majd később látjuk.

Mandler az értékek három fő forrását különbözteti meg. Az egyének gyakran értelmezik cselekvéseiket értékek köznapi fogalmaiban, s értékeik részben saját cselekvéseik értékeléséből és értelmezéséből kristályosodnak ki hosszú távon. A kognitív értékek másik fő forrását a kultúra képezi, amely nagyrészt meghatározza, hogy a különböző létezőket hogyan kell megjeleníteni és értékelni. Az egyének adott köre által osztott kulturális értékeket az egyes egyének főleg tanulás révén sajátítják el. A kognitív értékek harmadik forrását olyan kognitív struktúrák képezik, mint az adott egyén által megfigyelt jelenségek mintázata, gyakorisága, állandósága, következetessége vagy ellentmondásossága. (Mandler 1993:240-248)

Az értékek motiválhatják az egyének cselekvéseit tudatosan az elvárásokon, célokon, beállítottságokon keresztül, de tudatosulás nélkül is. Azonban az értékekre az egyének gyakran csak cselekvéseik elfogadhatónak tartott indoklásaként hivatkoznak. Eközben esetleg maguk is úgy érzik, hogy bizonyos értékeket követnek, de cselekvéseik indoklásai gyakran csak racionalizációk, cselekvéseik elfogadhatónak vagy hasznosnak tartott értelmezései. (Mandler 1993:233-234; Hitlin – Piliavin 2004:365, 380-381) Az egyének értékeit oly módon térképezhetjük fel, hogy megkérjük őket, számoljanak be saját értékeikről, vagy megfigyelhető cselekvéseikből következtetünk e cselekvéseket feltételezhetően motiváló értékekre. Az előbbi eljárást módszeresen alkalmazó értékutatások által feltárt értékekből általában igen kis mértékben következtethetünk az adott egyének várható magatartására. (Hill 1981) Az utóbbi eljárásnak viszont főleg az a hiányossága, hogy ha eleve feltételezzük, hogy az adott cselekvéseket értékek motiválják, nagyrészt a valóságban nem létező, vagy az adott cselekvéseket jelentősen nem motiváló értékekre következtethetünk.

b) A személyes és az instrumentális érték

Egyes szerzők a tágabban értelmezett értékeken belül különbséget tesznek egyrészt a célértékek, kifejező értékek, végső értékek vagy belső értékek, másrészt az instrumentális értékek vagy eszközérték között. Parsons általában a kifejező és az instrumentális motívumoknak megfelelően a kifejező értékek és az instrumentális értékek között tesz különbséget. (Parsons 1951:49) Rokeach szerint az értékek olyan minták, amelyek irányítják az egyének cselekvéseit a mindennapi élet különböző területein, és amelyek jelentőségük szerint rangsorba rendeződnek. Megkülönbözteti egymástól a végső értékeket és az instrumentális értékeket. A végső értékek az elérni kívánt végső állapotra, az instrumentális értékek az adott állapot elérését szolgáló viselkedés módjaira vonatkoznak. (Rokeach 1973:25) Hechter hasonló értelemben a belső értékek és az instrumentális értékek között tesz különbséget. A belső értékek olyan javak és célok elérésére irányulnak, amelyek önmagukban kívánatosak. Az instrumentális értékek viszont olyan cselekvésekre motiválnak, amelyek a javak széles választékára cserélhető eszközöket, illetve erőforrásokat hoznak létre más célok eléréséhez. Ilyen erőforrás például a gazdagság, a pénz, a státusz, a társadalmi erő (power). A belső értékek az egyes egyénekre és az egyének szűkebb köreire jellemzőek, az instrumentális értékeket viszont a társadalom tagjai együttesen tartják fenn. (Hechter 1993:4-5)

Mi e felfogásokhoz kapcsolódva különböztetjük meg egymástól a személyes értékeket és az instrumentális értékeket. E típusok egyértelmű megkülönböztetését az általunk korábban bevezetett szűkebb szükségletfogalom teszi lehetővé. Az említett felfogásoktól eltérően azonban hangsúlyozzuk azt, hogy az értékeknek ezek a típusai lényegesen különböznek egymástól. Egyrészt abból a szempontból nézve különböznek, hogy a személyiség motivációs tulajdonságait, vagy csupán az adott személy viszonylag állandó környezetére vonatkozó ismeretszerű tudattartalmait képezik, másrészt abból a szempontból, hogy milyen mértékben és milyen módon motiválják a cselekvéseket. A következőkben először a személyes értékekkel, majd az instrumentális értékekkel foglalkozunk.

- A *személyes érték* a szükséglet általános tárgyának olyan tudatosulása, amelyben egyaránt tükröződik a szükséglet általános tárgyának az adott egyénre és az egyének meghatározott körére vonatkozó pozitív jelentősége.

A személyes értékeként tehát a szükségletek tárgyai tükröződhetnek, s az ilyen értékek az egyének személyes motívumait képezik. A szükségletek az emberek közötti kölcsönhatásokban elismert kielégítési módokhoz kapcsolódva válnak személyes értékekké, illetve fordítva, az értékjellegű szükségletek a személyközi elvárások és megerősítések hatására alakulnak ki. A szükségletek, illetve a szükségletek általános tárgyai nem feltétlenül jelennek meg értékeként. Személyes értékeként általában azok a szükségletek válnak, amelyek kielégítési módjai személyközileg jelentősek.

Például a kisgyermeknek még csak szükségletei vannak, de nincsenek értékei. Egyes szükségletei abban a folyamatban válnak ugyanakkor értékekké is, amelyben a kezdetben spontán szükségletmotivált cselekvései személyközi megerősítést és elismerést nyernek. Ebben az esetben a szükséglet már tulajdonképpen adott, s a személyközi megerősítés alakítja át egyben értéké is. De a folyamat fordítva is lejátszódhat. Ha az egyén a mások által elismert, megerősített cselekvést kezdetben csupán a szükségletkielégítés eszközeként gyakorolja, az adott cselekvésmód idővel önmagában is az egyén belső lelki egyensúlyának tényezőjévé válhat, azaz az adott cselekvési módra is szükséglet irányulhat. Ebben az esetben tehát előbb van a mások által közölt érték, amely viszont még nem érték az egyén számára, s értéké csak annyiban válik, amennyiben az adott cselekvésmód a szükségletekben is megalapozódik.

Mit értünk azon a kitételen, hogy a személyes értékben a szükséglet általános tárgya tükröződik? Az általános jelző mögött az a megkülönböztetés húzódik meg, amely az értékek és az értékhordozók megkülönböztetésénél is megtalálható. (Hankiss 1976:103; Váriné 1987:76) Azaz az értékek nem azok a konkrét dolgok, állapotok, cselekvések vagy személyek, amelyek alkalmasak meghatározott szükségletek közvetlen kielégítésére, hanem e létezők egyén számára teljesített funkcióinak tudati vetületei. S e funkciók általában nem köthetők csupán egy-egy konkrét létezőhöz, hanem a létezők meghatározott körére, osztályára jellemzőek.

A fentiek szerint megkülönböztethetünk értékjellegű és nem értékjellegű szükségleteket. Úgy tűnik, hogy az *értékjellegű szükségletek* kettős természetű szükségletek, a szükséglet sajátos tárgyára irányuló szükséglettel elválaszthatatlanul összefonódik a megbecsülésre irányuló szükséglet. Például valakinek szüksége irányulhat a sportolásra mint fizikai mozgásra, de ha a sportot ugyanakkor elismerésre, megbecsülésre érdemes tevékenységnek is tartja, s cselekvéseit ez a tudat is motiválja, a sportolás értéket is képvisel számára, amelynek révén nemcsak a fizikai mozgás, hanem a megbecsülés iránti szükségletét is kielégítheti.

A személyes értékek eleve beágyazódnak az egyének szükségleteibe, és ezáltal személyiségébe. Következésképpen csak az egyének személyiségének változásával, tehát hosszú távon változhatnak. A személyes értékek a személyiség alakulása során alakulnak ki, és kialakulásuk után már nehezen változnak, és tulajdonképpen függetlenek a mindenkori körülményektől. A személyes értékek tehát természetüket tekintve felfogásunk szerint is olyanok, amilyeneknek a tágabb értékfelfogások az értékeket általában tekintik.

Az instrumentális értékek a személyes értékektől lényegesen különböző természetűek, elvileg olyan kognitív motívumok, amelyek a környezethez való racionális alkalmazkodást szolgálják.

- Az *instrumentális érték* a szükségletkielégítés eszközének vagy pozitív feltételének általánosított tudati tükröződése, mint az adott körülmények között legmegfelelőbbnek tartott állapot, képesség vagy viselkedésmód mintája.

Az instrumentális értékek tudatosítása révén az egyének arra a kérdésre keresik a választ, hogy általában milyen dolgokat és állapotokat kell elérni, milyen képességekkel kell rendelkezni, hogyan kell viselkedni ahhoz, hogy hosszú távon a legjobban szolgálják a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését (illetve – majd a hatodik fejezetben meghatározandó értelemben vett – érdekeik érvényesítését).

Az instrumentális értékek a szükségletkielégítés olyan eszközeire és pozitív feltételeire vonatkoznak, amelyek általános jelentőségűek, és amelyek a mindennapi tapasztalatok szerint tartósan bizonyulnak. Az instrumentális értékek a szükségletkielégítés eszközei és feltételei közötti eligazodást és eligazítást szolgálják azáltal, hogy kiemelik a legáltalánosabb és legjelentősebb eszközöket és pozitív feltételeket. Lehet instrumentális érték például a méltányos bánásmód, az összetartás, a megbízhatóság, a szavahihetőség, a szakszerűség, a szakmai tudás, a kreativitás, de lehet az álszenteskedés, a képmutatás, a felületesség, vagy a szakmai nagyvonalúság is.

Fentebb láttuk, hogy a személyes értékek eleve beágyazódnak az egyének szükségleteibe, és ezáltal személyiségébe. Az instrumentális értékek viszont nem személyes motívumok, hanem instrumentális motívumok. Az instrumentális értékeket az egyének nem személyiségük eleve motivációs összetevőibe építve sajátítják el, hanem olyan ismeretekként, amelyek bizonyos körülmények között válnak instrumentális motívumokká.

Az instrumentális értékek is tartós képzetek, mivel a környezet legáltalánosabb és viszonylag tartós vonásait tükrözik. Az instrumentális értékek azonban eleve a szükségletkielégítés eszközeiként és pozitív feltételeiként tudatosulnak, ezért eleve rugalmasak, a következő két vonatkozásban. Egyrészt az instrumentális értékek olyan kognitív motívumok, amelyek a hosszú távú eligazodást szolgálják, és általában nem a mindennapi cselekvéseket motiválják. Az egyének tehát a mindennapi cselekvéseik során elvileg éppúgy képesek az instrumentális értékeket figyelembe venni, mint figyelmen kívül hagyni. A mindennapi cselekvéseik során az egyének attól függően veszik figyelembe az instrumentális értékeket, hogy az adott körülmények között ezek az értékek megítélésük szerint mennyiben relevánsak, mennyiben felelnek meg a szükségletkielégítés tényleges eszközeinek és feltételeinek. Másrészt, ha a környezet maradandó átalakulása következtében jelentős változás következik be a szükségletkielégítés eszközeiben és feltételeiben, az instrumentális értékek ehhez viszonylag rövid távon igazodnak.

Az instrumentális értékeknek tulajdonképpen annyiban van szerepük a konkrét körülményekhez való alkalmazkodásban, amennyiben olyan mértékben hiányosak az ismeretek, hogy az egyén megbízhatóbbnak tartja a tapasztalataiból általánosított instrumentális értékekre támaszkodni, mint a konkrét körülményekre vonatkozó hiányos ismereteire.

A félreértések elkerülése végett kiemelten is hangsúlyozzuk a kognitív értékek két fajtája közötti lényeges különbséget.

- A személyes értékek a személyiségbe, illetve a személyiség szükségleteibe ágyazottak, a személyiség formálódása során alakulnak ki, és a cselekvések személyes motívumait képezik. Az instrumentális értékek csupán ismeretszerű tudattartalmak, a cselekvések instrumentális motívumait képezik, illetve támasztják alá, hosszú távon szolgálják az eligazodást, és a konkrét cselekvések esetében az egyének esetlegesen veszik azokat figyelembe.

Egy adott egyén esetében a személyes és az instrumentális értékek kifejezetten ellent is mondhatnak egymásnak. Lehet valaki számára személyes érték az őszinteség, de instrumentális értéként tarthatja magát ahhoz, hogy „mondj igazat, és betörök a fejed”. Vagy lehet valaki számára személyes érték a személyes önállóság, és instrumentális érték a feltétlen alázat a feljebbvalókkal szemben.

A személyes és az instrumentális értékek között azonban a valóságban nincs éles határ, részben áthatják egymást. Mivel az egyének bizonyos körében személyközi elismerés és megerősítés kapcsolódik az instrumentális értékekhez is, ezek az értékek hosszú távon beágyazódhatnak az egyének személyiségébe. A valóságban a cselekvések személyes és instrumentális motívumai közötti áthatások az érzelmekkel együtt főleg az értékek révén valósulnak meg. Ha azonban tágabban értelmezzük az érték általános fogalmát, elméletileg különbséget kell tennünk a személyes és az instrumentális értékek között ahhoz, hogy elkerüljük azokat a zavarokat és ellentmondásokat, amelyek a tágabb – és a szóban forgó szempontból differenciálatlan – értékfelfogásban rejlenek. Homályosságra és ellentmondásosságra vezet a szociológiaelméletben általában értékekről beszélni olyan értelemben, hogy valójában értékeknek tekintjük az instrumentális értékeket is, elvileg viszont olyan tulajdonságokat tulajdonítunk általában az értékeknek, amelyek valójában csak a személyes értékekre jellemzőek.

4.2. A kognitív irányultságok

A) A mintaváltozók és az irányultságok

a) A mintaváltozók elméletéről

Többé vagy kevésbé az egyén teljes személyisége és egész szükségletrendszere szempontjából nézve jelentősek lehetnek azok a körülmények, amelyek között cselekszik. Az egyéneknek azonban meg kell tanulniuk azt, hogy adott körülmények között bizonyos motívumaiknak alárendeljenek más, szükségleteik egészét tekintve lehetséges motívumokat. Ezt segítik elő az irányultságok (orientációk), amelyek a cselekvések különböző vonatkozásaiban szelektálják a motívumokat.

Az irányultságok legfőbb vonatkozásainak a feltérképezésében induljunk ki Parsons mintaváltozókról szóló elméletéből.⁶ Parsons cselekvéseméletének középpontjában az úgynevezett mintaváltozók állnak, s a mintaváltozók alapvető vonatkoztatási pontjai rendszerelméletének is. A mintaváltozókat a személyiség, a társadalmi rendszer és a kultúra szintjén egyaránt értelmezte, de a következőkben számunkra a mintaváltozók mint kognitív irányultságok érdemelnek figyelmet. Parsons szerint a cselekvőnek öt szempontból kell választania kétváltozós alternatívák között ahhoz, hogy adott körülmények között meghatározott módon cselekedjen: (1) az érzelmi vagy az érzelmileg semleges, (2) a sajátos vagy az általános, (3) a tulajdonítás vagy a teljesítmények szerinti, (4) a szétszórt vagy a meghatározott (5) az önmagára vagy a kollektivitásra vonatkozó irányultság között. (Parsons 1951:59-67; Parsons – Shils 1962B:76-91, ill. 1985:55-71; 1962B:117-120; Parsons – Bales – Shils 1953:65-67; Parsons 1967:193-198, ill. 1985B:78-82)

Az érzelmi vagy érzelmileg semleges irányultság (affektivitás vagy neutralitás) arra vonatkozik, hogy a cselekvő közvetlen kielégülésre törekedjen, vagy lemondjon a közvetlen kielégülésről, és cselekvései hosszabb távon érvényesülő következményeire legyen tekintettel. A második mintaváltozó – a sajátos vagy általános irányultság (partikularitás vagy univerzalitás) – arra vonatkozik, hogy a cselekvő a létezőket sajátos szempontok szerint, vagy általános szempontok szerint értékelje és kezelje.

A harmadik és a negyedik mintaváltozónak csak a szituációban részt vevő más egyénekre és csoportokra vonatkozóan van jelentősége. A harmadik mintaváltozó – a tulajdonítás vagy a teljesítmények szerinti irányultság – arra vonatkozik, hogy a cselekvő más cselekvőket „minőségük” szerint (pl. kor, nem, származás, beosztás, szépség, felkészültség stb.), vagy „teljesítményeik”, azaz cselekvéseik következményei szerint vegye figyelembe. Ugyanakkor saját személyének is bizonyos minőségeit, vagy saját teljesítményeit hangsúlyozza. A negyedik mintaváltozó a szétszórt vagy a meghatározott irányultság (diffuzitás vagy specifitás) közötti választást foglalja magában. Azaz arra vonatkozik, hogy a cselekvő számára más cselekvők teljes egészükben, illetve különböző vonatkozásaikban, vagy csupán bizonyos oldalait tekintve fontosak. Végül az ötödik mintaváltozó arra vonatkozik, hogy a cselekvőnek választania kell aközött, hogy saját szükségletei kielégítését, vagy a kollektív célokat és értékeket részesíti előnyben.

---

⁶ Az elméletet Edward A. Shils-szel együtt dolgozta ki, de ebben az esetben is főleg Parsonsra hivatkozunk, mert a mintaváltozók elmélete Parsons általános elméletébe illeszkedik, amelyre majd a további fejezetekben is hivatkozunk.

Parsons – mint korábban említettük – tágabban értelmezi a szükséglet (szükséglet-diszpozíció) és az érték fogalmát. Ezért felfogása szerint a különböző mintaváltozóknak és az egyes mintaváltozók különböző alternatíváinak egyaránt szükséglet-diszpozíciók és értékek felelnek meg. (Parsons – Shils 1962B:91-98; 116-117) Tehát az előnyben részesített alternatívára mindig szükséglet irányul, és az adott alternatíva mindig értéket fejez ki. Például a második mintaváltozót kiemelve, az egyénnek szüksége irányulhat arra, hogy a létezőket sajátos szempontok szerint értékelje és kezelje, de arra is, hogy általános szempontok szerint viszonyuljon hozzájuk. Ugyanakkor értékek vonatkoznak arra, hogy meghatározott körülmények között sajátos vagy általános szempontok szerint kell értékelnie és kezelnie a létezőket.

Majd később látjuk, hogy a szűkebb szükségletfogalmat és a differenciált értékfogalmat elfogadva többnyire csak az egyik alternatívára irányulhat szükséglet, és az egyik alternatíva fejezhet ki személyes értéket, a másik alternatíva a szükségletek és a személyes értékek felfüggesztését jelenti. Például szűkebb értelemben nem mondhatjuk azt, hogy az egyénnek a közvetlen kielégülésre, és a közvetlen kielégülés felfüggesztésére is szüksége irányul. Parsons azonban olyan tágan értelmezi a mintaváltozók egyes alternatíváit, és olyan mértékben kiterjeszti az egyes mintaváltozók alkalmazási körét, hogy a mintaváltozókkal összefüggésben értelmezhesse az igen összetett társadalmi jelenségeket is. Ilyen tág értelemben esetenként mindkét alternatívára csupán tágabb értelemben irányulhat szükséglet, illetve mindkét alternatíva csupán tágabb értelemben fejezhet ki értéket.

Például a tulajdonítás-teljesítmény mintaváltozót kiemelve, felfogása szerint a társadalomban az elosztás történhet tulajdonító vagy teljesítményjellegű ismérvek alapján. Az egyének eszerint vagy azért tesznek szert szerepekre, juttatásokra és jutalmakra, mert rendelkeznek bizonyos tulajdonságokkal (nem, kor, etnikum, területi hovatartozás stb.) vagy oly módon juthatnak ezekhez kisebb vagy nagyobb mértékben hozzá, hogy bizonyos teljesítményeket nyújtanak. (Parsons 1951:180-200; Parsons – Shils 1962B:205-206; ill. 1988:21) Ebben az esetben például, ha a kereseteket a szakképzettség és a gyakorlati idő, vagy a mért teljesítmény alapján határozzák meg, egyik megoldás sem utal közvetlenül azoknak a szűkebb értelemben vett szükségleteire és személyes értékeire, akik kidolgozták és alkalmazzák a keresetek megállapításának a szempontrendszerét. De azoknak a szükségleteire és személyes értékeire sem, akik alkalmazkodnak az adott szempontrendszerhez. Jellemzően mind az adott szempontrendszer kidolgozóinak, mind az adott szempontrendszerhez igazodó egyéneknek a cselekvéseit instrumentális motívumok vezérlik.

A szükséglet és az érték fogalmának ez a tág, és mégis a szükségleteknek és az értékeknek a személyiség tulajdonságaiként való értelmezése olyan ellentmondásos személyiség-felfogáson alapul, amely ellentmondásossá teszi az ezen alapuló egész elméletet. Parsons egyszerre tekinti állandónak és változónak a személyiséget, az egyének cselekvéseit úgy értelmezi, hogy a személyes tulajdonságokat fejezik ki, de mégis a változó körülményekhez igazodnak. Azonban nem Parsons elméletén van a hangsúly, a szóban forgó probléma azért érdemel figyelmet, mert ez az ellentmondás általában véve jellemző a normativista szemléletmódot képviselő elméletekre, és nagyrészt általában a szimbolista elméletekre.

Parsons tehát tágabban értelmezi a szükséglet, illetve a szükséglet-diszpozíció fogalmát, de a szükségleteket mégis a személyiségre jellemző, személyes motívumoknak tekinti. Felfogása szerint a személyiségi rendszer bizonyos értelemben szükséglet-diszpozíciók változataiból áll. (Lásd pl.: Parsons – Shils 1962B:91-92) Parsons elméletében a kifejezett megfogalmazásokból kiolvasható előfeltételezés szerint a társadalmi életben a cselekvések motívumai személyes motívumok. A szükséglet-diszpozíció és az érték tágabb fogalmaiban összemosza a személyes és az instrumentális motívumokat, és ezeket általában – az általa ún. kifejező motívumokat és az instrumentális motívumokat egyaránt – úgy kezeli, mintha személyes motívumok lennének. Parsons szerint a szocializáció során alakulnak ki a személyiség

szükségei, és ezzel együtt kifejező és instrumentális motívumai. Általában a tágabb értelemben vett szükségleteket, illetve ezeken belül az instrumentális motívumokat azonban nem lehet a szocializáció során elsajátítani. A tágabb értelemben vett szükségleteken belül azok, amelyek nem értelmezhetők szűkebb értelemben is szükségletekként, a változó körülmények által meghatározottak. Ez az ellentmondás végigvonul az egész elméleten, beleépül szinte valamennyi fogalomba és összefüggésbe.

Parsons elméletének ellentmondásossága a fogalmak és összefüggések magasabb szintjén már nehezen mutatható ki, mert eleve a személyiség és a szükségletek természetére vonatkozó előfeltételezés ellentmondásosságában rejlik. Ezáltal elméletében nem lehet egyértelműen megkülönböztetni egymástól a rendszeres fogalmakat az idegen fogalmaktól, valamint a következetes összefüggéseket a következtelen összefüggésektől. Ugyanis, ha elfogadjuk azt az előfeltételezést, hogy a társadalmi életben a cselekvések motívumai személyes motívumok, a fogalmak többnyire rendszereseknek, az összefüggések következeteseknek tűnnek. Azonban a személyes motívumok, és ezzel összefüggésben a személyiség természetére vonatkozó felfogás olyan nyilvánvalóan ellentmond a valóságnak, hogy előfeltételezésként sem fogadhatjuk el. Tehát vagy teljes mértékben elvetjük a szóban forgó előfeltételezést, és Parsons egész elméletének érvényességét megkérdőjelezzük. Vagy egyértelműen szűkebben értelmezzük a szükséglet fogalmát, és ez alapján körülhatároljuk az emberi együttélésnek azt a területét, amelyen belül a cselekvéseket közvetlenül a szűkebben értelmezett szükségletek és a személyes értékek motiválják. Ezáltal nagymértékben leszűkítjük a szóban forgó elmélet érvényességi körét, az emberi együttélésnek arra a területére, amelyet az ötödik fejezetben majd a közösségi élet szférájának nevezünk.

b) Az irányultság fogalma és összetevői

Mint említettük, többé vagy kevésbé az egyén teljes személyisége és egész szükséglet-rendszere szempontjából nézve jelentősek lehetnek azok a körülmények, amelyek között cselekszik. Ahhoz, hogy az egyének viszonylag egyértelműen, vagy legalább kielégítően értelmezni tudják a körülményeket, kiértelmezheessék, illetve definiálhassák a cselekvési szituációt, egy általános motívumot ki kell emelniük. Ennek megfelelően bizonyos aktuális motívumokat előnyben kell részesíteniük, és más, szükségleteik egészét tekintve lehetséges motívumokat háttérbe kell szorítaniuk cselekvéseik során. Ezt fejezi ki az irányultság fogalma, amit a következőképpen is meghatározhatunk.

- *A kognitív irányultság* hajlandóság arra, hogy egy általános motívumra való tekintettel, az egyén meghatározott körülmények között különféle motívumai közül rendszerint előnyben részesítsen bizonyos aktuális motívumokat, és háttérbe szorítson más, szükségletei szempontjából nézve lehetséges motívumokat.

Az irányultságok a cselekvések különböző vonatkozásaiban szelektálják a motívumokat. A főbb vonatkozások feltérképezésében figyelembe vesszük Parsons mintaváltozóit, de a korábban említettektől részben eltérő vonatkozásokat különböztetünk meg. Parsons olyan tágan értelmezi az egyes mintaváltozókat, hogy közvetlenül a mintaváltozókkal összefüggésben magyarázhatja a viszonylag összetett emberi és társadalmi jelenségeket is. Azonban a mintaváltozó ilyen tág értelmezése elmosza a személyiség és a környezet közötti határokat, és ezért nem alkalmas a személyiség és a környezet közötti összefüggések elemzésére. Parsons azon mintaváltozóit, amelyek alternatívái már nem a személyiség vagy a környezet elsődlegességével függnek össze, már csupán a megfigyelhető jelenségek tipizálását teszik számára lehetővé, és tulajdonképpen ezt a tipizálást vetíti rá a cselekvések motívumaira és a kulturális mintákra is.

Mi viszont az irányultságok fő összetevőinek a megkülönböztetésében azt tartjuk szem előtt, hogy ezek az összetevők a személyiség és a környezet közötti összefüggéseket tükrözzék. Tehát Parsons mintaváltozóihoz képest többnyire szűkebben értelmezzük az irányultságok egyes összetevőit. Teljes mértékben eltekintünk a fentebb ötödikként említett mintaváltozótól, mert a cselekvőnek az önmagára vagy a kollektivitásra vonatkozó irányultsága olyan összetett probléma, amely még az elemzésnek ezen a szintjén nem tárgyalható. A többi mintaváltozó különböző szempontjait tulajdonképpen figyelembe vesszük az irányultságok egyes oldalainak a megkülönböztetése során, de elsősorban az előbb említett szempontokra való tekintettel.

- A *kognitív irányultságok* következő *összetevőit* vagy oldalait különböztetjük meg: (1) a szükségletkielégítés módja, (2) az érzelmi viszonyulás módja, (3) a környezet értékelésének és megismerésének a módja, (4) a környezethez való alkalmazkodás módja, és (5) a más személyekhez való viszonyulás módja.

Ezek a tényezők nem különböző irányultságokat, hanem ugyanazon irányultság különböző oldalait jelentik, ezért eleve szorosan összefüggnek egymással. Az említett összetevők az irányultságok legfontosabbaknak tekintett oldalai, tehát nem merítik ki az irányultságok vizsgálatának lehetséges szempontjait. Mi általános szinten vizsgáljuk az irányultságokat, de irányultságokat megkülönböztethetünk különböző jellegű és különböző méretű viselkedési egységeken belül. A következőkben felvázoljuk az irányultság egyes összetevőin belüli alternatívákat, és az egyes alternatívákra majd visszatérünk a következő alcím keretében, a szükségletkielégítés összetevőivel összefüggésben.⁷

A kognitív irányultság első és legfőbb szempontja a szükségletkielégítés módjára vonatkozik, és ebből a szempontból megkülönböztetjük a közvetlen szükségletkielégítő irányultságot, és a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére vonatkozó, instrumentális irányultságot. A *közvetlen szükségletkielégítő irányultság* a szükségletek közvetlen kielégítését, az *instrumentális irányultság* a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését helyezi előtérbe. Tehát az egyénnek adott körülmények között választania kell, és attól függően, hogy szükségleteinek a közvetlen kielégítését, vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését helyezi előtérbe, a legkülönbözőbb vonatkozásokban ennek megfelelően kell definiálnia a cselekvési szituációt.

Az irányultság második szempontja az érzelmi viszonyulás módjára vonatkozik, és ebből a szempontból megkülönböztetjük az *érzelmi átélő* és az *érzelmileg semleges* irányultságot. Korábban láttuk, hogy az érzelem a feszültségérzés vagy a feszültségérzés feloldódásának lelki felfokozott átélése. Az érzelmek a személyiséget is jellemzik, azonban bizonyos körülmények között az egyén szabadjára engedheti érzelmeit, más körülmények között tudatosan korlátoznia kell azokat.

A szükségletkielégítés módjának az irányultság legfőbb összetevőjeként való fenti megkülönböztetését elvileg az teszi lehetővé, hogy meghatároztuk a szűkebb szükségletfogalmat. Parsons az érzelmi és az ézelmileg semleges megkülönböztetés vonatkozásában beszél közvetlen kielégülésről, vagy a közvetlen kielégülés felfüggesztéséről. Azonban a „közvetlen kielégülés” fogalmilag homályos, mivel tágabb értelemben használja a szükséglet, illetve a szükséglet-diszpozíció fogalmát, s a tágabb szükségletfogalom szempontjából nézve egy cselekvés mindig közvetlenül szolgálja az adott cselekvésnek megfelelő szükséglet kielégítését. Ezzel is összefügg, hogy az elnevezésben főleg az érzelmekhez köti a szóban

---

⁷ Az irányultságokkal összefüggésben alternatívákon természetesen nem aktuális cselekvési lehetőségeket, hanem választható irányultságokat értünk.

forgó szempontot, s érzelmi vagy érzelmileg semleges irányultságról beszél. Mi ezzel szemben az érzelmi viszonyulás módját az irányultság elsőként említett oldalától különböző oldalaként vesszük figyelembe.

Az irányultság harmadik összetevője a környezet értékelésének és megismerésének a módjára vonatkozik, és ebből a szempontból megkülönböztetjük a szubjektív értékelő és a tárgyyszerű megismerő irányultságot. Parsonsnál a sajátos-általános mintaváltozó nagyrészt fedi ezt a szempontot. *Szubjektív értékelésen* a létezők és a közöttük tapasztalható összefüggések közvetlenül a cselekvő szubjektumra vonatkozó megítélését, értékelését értjük. *Tárgyszerű megismerésen* a létezők és összefüggések önmagukban vett, tisztán ismeretszerű megismerését értjük. A cselekvési szituáció definiálásában a szubjektív értékelés és a tárgyyszerű megismerés általában egymással szorosan összefonódik, de az egyik vagy a másik elsődleges.

Az irányultság negyedik vonatkozása a környezethez való alkalmazkodás módja. A *környezethez való alkalmazkodáson* azt értjük, hogy az egyén szándéka szerint a környezet hatásait optimalizálja, közvetlenül és/vagy közvetve szükségleteire vonatkoztatva. Ebből a szempontból nézve megkülönböztetjük a beleélő és a racionális alkalmazkodást, illetve a beleélő és a racionális irányultságot. Az irányultságnak ez az összetevője a mintaváltozók között kifejezetten nem szerepel, mivel azonban a szóban forgó összetevők ugyanazon irányultság különböző oldalait képezik, természetesen ez az összetevő is összefügg Parsonssal egyes mintaváltozóival.

A beleélő és a racionális alkalmazkodás közötti megkülönböztetésnek majd különösen fontos szerepe lesz a következő fejezetben, a szabályokhoz való alkalmazkodás típusainak a megkülönböztetésében, ezért az irányultságnak ezt az oldalát kiemelten hangsúlyozzuk.

- *Beleélő alkalmazkodáson* azt értjük, hogy az egyén elsősorban a környezet szükségleteire vonatkoztatott közvetlen, és az adott cselekvések folyamatában érvényesülő hatásaira van tekintettel. *Racionális alkalmazkodáson* azt értjük, hogy az egyén elsősorban a környezet szükségleteire vonatkoztatott közvetett, és hosszabb távon érvényesülő hatásaira van tekintettel.

A beleélő alkalmazkodás közvetlenül a szükségleteknek és az érzelmeknek megfelelő, illetve az adott állapotnál megfelelőbb állapot elérésére irányul. A beleélő alkalmazkodás megengedi, vagy eleve magában foglalja az érzelmi átélést, és az ilyen alkalmazkodás során az egyén elsősorban a szubjektív értékelésre, nem pedig a tárgyyszerű megismerésre támaszkodik. A racionális alkalmazkodás viszont az irányultság más vonatkozásaiban érzelmileg semleges és tárgyyszerű megismerő irányultságot feltételez.

Az irányultság ötödik összetevője a más személyekhez való viszonyulás módja, és ebből a szempontból megkülönböztetjük egyik oldalról a személyes és kiterjedt, a másik oldalról a személytelen és részleges irányultságot. Ezen összetevő értelmezésében figyelembe vettük Parsonssal két mintaváltozóját, a tulajdonítás vagy a teljesítmények szerinti, valamint a szétszórt vagy a meghatározott mintaváltozót, de jóval szűkebb értelmezésben. Az irányultságnak ez az összetevője is szorosan összefügg a már tárgyalt összetevőkkel. A személyes és kiterjedt irányultság más személyek irányában a beleélő alkalmazkodást, a személytelen és részleges irányultság viszont a racionális alkalmazkodást feltételezi.

B) Az irányultságra vonatkozó választás

a) Az általános motívum tudatosítása

Az egyéneknek tehát adott körülmények között választaniuk kell a különböző irányultságok között. Parsons (és Shils) szerint „...a cselekvő a szituációban súlyos orientációs dilemmák sorával találja magát szembe, választások sorával, amelyeket a cselekvőnek el kell végeznie, hogy a szituáció meghatározott jelentéssel bírjon számára.” (Parsons – Shils: 1962B:76; ill. 1985:55) Parsons azonban – a választás szempontjából nézve – túlhangsúlyozza a mintaváltozókat, illetve az irányultságok egyes összetevőinek a jelentőségét. A következőkben arra mutatunk rá, hogy a cselekvőnek alapvetően egyetlen szempontból kell választania, és ez a választása a körülmények figyelembevételével meghatározza a fentebb megkülönböztetett vonatkozásokban az irányultságát.

Korábban láttuk, hogy a cselekvőnek alapvetően egy kérdésben kell állást foglalnia ahhoz, hogy a cselekvési szituációt definiálja. Ez a kérdés pedig az, hogy mi az az általános motívum, amely cselekvéseit az adott körülmények között átfogóan motiválja. Ez az általános motívum alapvetően vagy a szükségletek közvetlen kielégítésére, vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányul, tehát vagy személyes, vagy instrumentális motívum. E választás által meghatározott, hogy az egyénnek a körülményeket alapvetően mint a szükségletek tárgyait (illetve negatív tárgyait), vagy mint a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit kell értelmeznie. Majd látjuk, hogy ezáltal nagyrészt meghatározott az, hogy az általunk megkülönböztetett vonatkozásokban milyen irányultságot kell követnie, bár bizonyos esetekben más szempontokra is tekintettel kell lennie.

- Az általános motívumra vonatkozó választás meghatározza az egyén irányultságát a különböző vonatkozásokban. Az általános motívum választása során viszont az egyén figyelembe veszi az adott körülményeket, és előfeltételezésünk szerint a körülményeknek legmegfelelőbb általános motívumot választja.

Az egyén választása természetesen nem önkényes, alapvetően a körülmények által meghatározott. Szükségeinek egészét figyelembe véve az adott körülmények részben mint a szükségletek tárgyai, illetve negatív tárgyai, részben mint a szükségletkielégítés eszközei és feltételei értelmezhetők. Az egyénnek a körülmények alapvető vonásait tekintve kell választania a lehetséges általános motívumok között, s ezáltal egyértelművé tennie a szituációt. Amikor az egyén választ az általános motívumot illetően, ezzel önmaga számára egyértelművé teszi azt, ami általában tényszerűen adott. Tehát azt, hogy a szituáció összetevői számára alapvetően a szükségletek tárgyait, vagy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képezik.

Tegyük fel például, hogy egy férfi pályázatot nyújtott be egy állás elnyerésére, és a pályázatot kiíró cég érintett vezetőjéhez megy meghallgatásra. Amint belép a vezető irodájába, látja, hogy a vezető egy csinos nő, akivel nagyon szívesen megismerkedne. Tudja, hogy általában másképpen kell viselkednie akkor, ha egy nővel intim kapcsolatba szeretne kerülni, és akkor, ha álláshoz akar jutni, tehát választania kell. Esetleg érez némi kísértést, de felülkerekedik benne az eredeti motívum, amiért jött, és ami megfelel általában a körülményeknek és a másik fél elvárásainak, tehát igyekszik ennek megfelelően viselkedni. Így a másik felet és a másik fél cselekvéseit már egyértelműen a szükségletkielégítés eszközeinek vagy feltételének, nem pedig a szükséglet tárgyának tekinti, és saját szándékait és képességeit is ennek megfelelően igyekszik megjeleníteni.

A választás általában már azáltal meghatározott, hogy az egyén egy adott általános motívum által vezérelve kerül rendszeresen adott körülmények közé. Például az egyén nyilvánvalóan nem véletlenül kerül egy vállalat adott irodájába, ahol rendszeresen dolgozik. Esetleg még pályakezdőként azért kereste fel ezt a vállalatot, azért vállalt munkát, és azért jár be rendszeresen a munkahelyére, hogy pénzt keressen. Persze az sem teljesen közömbös a számára, hogy kedvesek vagy szépek-e a munkatársai, és jól főznek-e a munkahelyi konyhán, de nem a kollégákkal való társalgás, vagy a finom ebédek kedvéért vállalta el ezt a munkát. Ha ez lett volna az általános motívuma, akkor nyilvánvalóan más körülmények között keresett volna kellemes beszélgető társakat és finom ételeket. Tehát nyilvánvaló a számára, hogy az adott munkahelyi környezet alapvetően a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező alkotórészekből áll.

Bizonyos mértékig az egyén személyiségét is jellemzi, hogy egyrészt mennyire következetesen képes érvényre juttatni bizonyos irányultságokat, másrészt általában milyen irányultság jellemző a személyre. Azonban a körülmények általában eleve meghatározzák, hogy milyen általános motívum, és ennek megfelelően milyen irányultság a megfelelő. A pszichológiát természetesen főleg az érdekli, hogy a különböző irányultságok mennyiben válnak személyiségvonásokká, amelyek bizonyos mértékig a legkülönbözőbb körülmények között meghatározzák az adott személy cselekvéseit. Azonban még a pszichológiai kutatások is azt mutatják, hogy a személyiségvonásokból csak igen kismértékben lehet megmagyarázni általában a cselekvéseket. (Carver – Scheier 2002:87) A szociológiát viszont felfogásunk szerint a társadalmi környezet meghatározó hatása érdekli, tehát ebből a szempontból nézve az a fő kérdés, hogy az adott körülményeknek milyen általános motívumok és irányultságok felelnek meg.

b) A szükségletkielégítés összetevői és az irányultságok

Parsons és Shils rámutat a kifejező és az instrumentális irányultság, valamint a mintaváltozók (az affektivitás-affektív semlegesség, a diffúzitás-specifitás és az univerzalitás-partikularitás) közötti bizonyos összefüggésekre.⁸ Az irányultságok általunk megkülönböztetett egyes oldalai közötti szoros összefüggésekre azonban a szükségletkielégítés összetevőinek a figyelembevételével egyértelműbben rávilágíthatunk.

A következőkben tehát arra mutatunk rá, hogy – a cselekvések általános motívumával összefüggésben – a szükségletkielégítés összetevőinek az irányultságok fő vonatkozásaiban meghatározott irányultságok felelnek meg. Korábban láttuk, hogy a szükségletkielégítés összetevőin belül a szükségletek tárgyainak és a szükségletkielégítés eszközeinek, illetve feltételeinek a megkülönböztetését a szűkebb szükségletfogalom meghatározása tette lehetővé. Végző soron ez teszi lehetővé azt is, hogy az irányultságok egyes vonatkozásai közötti szoros összefüggésekre rámutassunk. Majd látjuk, hogy a szükségletek tárgyai

---

⁸ Parsons és Shils szerint a közvetlen és azonnali kielégítés magában foglalja az affektivitást, az affektív semlegesség viszont az instrumentális összességre jellemző. A specifitás aláhúzza a szerepösszetevők különválását, és a szerepek vonatkozásában a specifitás megjelenhet instrumentális teljesítmények elkülönülésében, vagy expresszív (kifejező) kötelezettségekben. A diffúzitás egyesíti a sajátos alkotórészeket más alkotórészekkel, amelyek kiegészítik a sajátos alkotórészek relációs összefüggéseit. Amennyiben az adott egyén a kapcsolatát más cselekvőhöz figyelmen kívül hagyja, irányultsága univerzalista, tehát a másik fél tulajdonságait más tárgyakhoz fűződő viszonyában ítéli meg. A kifejező irányultságnak megfelel az univerzalitás, amennyiben a tárgyak egy osztálya, általános tulajdonságok által meghatározva, megfelelő a kielégüléshez. Viszont a partikularitás jellemző az olyan kifejező irányultságra, amelyben az érzelmi vonzalom elsődleges. (Parsons – Shils 1962B:216-217)

vonatkozásában a megfelelés nagyrészt nem egyértelmű. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából nézve viszont azt hangsúlyozzuk, hogy a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek elvileg egyértelműen megfelelnek bizonyos irányultságok.

Amikor tehát az egyén választ az általános motívumára vonatkozóan, a választás által egyértelművé válik számára, hogy általában a környezet és a cselekvési szituáció összetevői alapvetően a szükségletek tárgyait, vagy a szükségletkielégítés eszközeit, illetve feltételeit képezik. A valóságban természetesen ez esetenként nem egyértelmű, de a következőkben elvileg ezt feltételezzük. A 2.1. táblázatban azt szemléltetjük, hogy a szükségletkielégítés összetevőinek a különböző vonatkozásokban milyen irányultságok felelnek meg.

- A szükségletek tárgyainak a közvetlen szükségletkielégítés, más vonatkozásokban elsődlegesen az érzelmi átélés, a szubjektív értékelés, a beleélő alkalmazkodás, más személyek vonatkozásában elsődlegesen a személyes és kiterjedt irányultság felel meg.

A szükségletkielégítés módjára vonatkozó irányultságot tekintve, a szükségletek tárgyainak a közvetlen szükségletkielégítés felel meg. Korábban (3.1Ba; 3.2) láttuk, hogy a szükségletek tárgyait képező, illetve a szükségletek tárgyaira irányuló cselekvések közvetlenül szolgálják a szükségletek kielégítését.

Az érzelmi viszonyulás vonatkozásában a szükségletek tárgyainak elsődlegesen az érzelmi átélő irányultság felel meg. A megfelelés a valóságban nem szoros, és elvileg sem feltételezzünk egyértelmű megfelelést. A szükségletek tárgyait képező cselekvések motívumaihoz többnyire érzelmek is társulnak, de a szükségletek tárgyait képező cselekvések is lehetnek érzelemmentesek. Úgy tűnik, hogy a lelki természetű szükségletek közvetlen kielégítése eleve érzelmekkel áthatott. Például nem képzelhető el az, hogy valaki érzelmek nélkül barátokozzon, szórakozzon, vagy végezze kedvenc szabadidős tevékenységét. A fiziológiai szükségletek közvetlen kielégítésére irányuló viselkedés, illetve cselekvés azonban lehet érzelmileg semleges, amennyiben nem eleve gátolt az adott szükséglet kielégítése. Például az ember elvileg viszonyulhat érzelmileg semleges is a táplálkozáshoz, amennyiben elegendő, és fiziológiai szempontból nézve ehető, emészthető és hasznosítható táplálék áll a rendelkezésére.

Az irányultság harmadik oldala arra vonatkozik, hogy a cselekvő elsősorban a létezőknek a szubjektív értékelésére, vagy tárgyszerű megismerésére törekedjen. A szükségletkielégítés összetevői szempontjából nézve ezt az oldalt, a szükségletek tárgyainak elsődlegesen a szubjektív értékelés felel meg. A szükségletek tárgyainak az egyén személyes motívumaira, illetve szükségleteire vonatkoztatott önálló értelmük van, a szükségletek tárgyait képező létezőket tehát az egyén értékelheti elsősorban szubjektív szempontból, közvetlenül szükségleteire vonatkoztatva. Azonban a tárgyszerű megismerés a szükségletek tárgyait képező létezők vonatkozásában sem nélkülözhető. Például tárgyszerűen meg kell ismerni a hangskálákat és az összhangzattant, valamint egy adott hangszer működésének és megszólaltatásának a módját ahhoz, hogy valaki kedvtelésből zenéljen. Vagy például tudni kell, hogy mi mire való és mire használható a motorkerékpáron ahhoz, hogy valaki kedvtelésből motorozzon.

Irányultság összetevői		Szükségletkielégítés összetevői	
		Szükségletek tárgyai	Szükségletkielégítés eszközei és feltételei
1.	Szükséglet- kielégítés	<i>Közvetlen szükségletkielégítés</i>	<i>Instrumentális: előfel- tételtek megteremtése</i>
2.	Érzelmi viszonyulás	<i>Érzelmi átélés (elsődlegesen)</i>	<i>Érzelmileg semleges</i>
3.	Értékelés és megismerés	<i>Szubjektív értékelés (elsődlegesen)</i>	<i>Tárgyszerű megismerés</i>
4.	Környezethez való alkalmazkodás	<i>Beleélő alkalmazkodás (elsődlegesen)</i>	<i>Racionális alkalmazkodás</i>
5.	Más személyekhez való viszonyulás	<i>Személyes és kiterjedt (elsődlegesen)</i>	<i>Személytelen és részleges</i>

2.1. táblázat: A szükségletkielégítés összetevőinek megfelelő irányultságok

Az irányultság negyedik oldala a környezethez való alkalmazkodás módjára vonatkozik. A szükségletek tárgyaihoz vagy negatív tárgyaihoz az egyének elsődlegesen oly módon alkalmazkodnak, amit beleélő alkalmazkodásnak nevezünk. Láttuk, hogy a beleélő alkalmazkodás esetében az egyén elsősorban a környezet szükségleteire vonatkoztatott közvetlen, és az adott cselekvés folyamatában érvényesülő hatásaira van tekintettel. A beleélő alkalmazkodás megengedi, vagy eleve magában foglalja az érzelmi átélést, és az ilyen alkalmazkodás során az egyén elsősorban a szubjektív értékelésre támaszkodik. Például ha fázunk, az árnyékból a napsütötte helyre állunk, vagy felveszünk valamilyen ruhadarabot. Ha közeledik felénk valaki a járdán, akit kedvelünk, szóba elegyedünk vele, ha nem, elkerüljük vagy elmegyünk mellette. Ha kezünkbe akad egy könyv, és beleolvassa érdekesnek találjuk, akkor elolvassuk, ha nem, akkor félretesszük. Ha bekapcsoljuk a televíziót és az adás felkelti az érdeklődésünket, akkor megnézzük, ha nem, akkor kikapcsoljuk.

Korábban (3.2B) láttuk, hogy a közvetlen szükségletkielégítést a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésétől nem az időtáv szempontjából különböztettük meg. Az általunk meghatározott értelemben a cselekvések hosszú távon is szolgálhatják a szükségletek közvetlen kielégítését. Például az, hogy az egyén ma hogyan táplálkozik, vagy mennyit sportol, hatással van arra, hogy évek vagy évtizedek múlva milyen lesz az egészségi állapota. Hosszabb távon a közvetlen szükségletkielégítés, illetve szükségletek tárgyaihoz vagy negatív tárgyaihoz való alkalmazkodás is nagyrészt megkívánja a racionális alkalmazkodást, a cselekvések hosszú távon érvényesülő következményeinek a tárgyszerű megismerését és figyelembevételét. A szükségletek tárgyai vonatkozásában hosszú távon az egyének megfelelő egyensúlyt kell teremtenie a beleélő és a racionális alkalmazkodás között. Például ha az egyének olyan az ízlése, hogy csupán beleélő alkalmazkodás révén egyoldalúan, vagy kifejezetten egészségtelenül táplálkozná, nagyrészt le kell mondania kedvenc ételei fogyasztásáról, és olyan ételeket is meg kell ennie, amit nem igazán szeret. Vagy például főleg racionális alkalmazkodásra van szüksége ahhoz, hogy alávesse magát egy orvosi műtétnek, csupán beleélő alkalmazkodás révén a műtétre nem vállalkozna.

Főleg racionális alkalmazkodásra van szükség ahhoz, hogy az egyén eleve elkerülje a környezet azon várható hatásait, amelyek közvetlenül érintenék kedvezőtlenül a szükségleteit, tehát amelyek a szükségletek negatív tárgyait képeznék. Például gondolnia kell arra, hogy valószínűleg esni fog, ezért jó ha víz magával esernyőt, amikor elmegy otthonról. Vagy egy nyomorúságos városrészben, idegen és megbízhatatlannak tartott emberek között, előkelően kiöltözve ne viselkedjen feltűnően, és ne kössön bele másokba, mert könnyen pórul járhat.

Az irányultság ötödik oldala a más személyekhez való viszonyulásra vonatkozik. Az emberi természetnek megfelelően az egyén irányultsága más személyekre vonatkozóan elsősorban személyes és kiterjedt, ha az adott személyek és cselekvéseik számára a szükségletek tárgyait képezik. Ha azonban más személyek cselekvései a szükségletek tárgyait képezik, különbséget kell tennünk más személyek között abból a szempontból, hogy személy szerint is a szükségletek tárgyait képezik, vagy csupán bizonyos szerepükben, és személy szerint közömbösek az adott egyén számára.

Ha egy másik személy önmagában képezi a szükséglet tárgyát, s nem csupán bizonyos tulajdonságokat hordozó egyének egyik képviselőjeként, akkor a szubjektum szükséglete a személyre irányul általában. Így nem csupán bizonyos tulajdonságait és cselekvéseit veszi figyelembe, hanem vele szemben a személyes és kiterjedt irányultság lesz a jellemző. Ha viszont a szükséglet tárgyát tulajdonképpen nem maga a másik személy, hanem meghatározott cselekvései képezik, akkor az adott egyént nem önmagában, hanem cselekvéseit, illetve cselekvései következményeit kell figyelembe vennie. Az egyén irányultságára ebben az esetben a kétértelműség lesz a jellemző, s a másik személyhez fűződő viszonyában ingadozni fog a személyes és kiterjedt, valamint személytelen és részleges irányultság között.

Például a szülő számára a szeretett gyermek az egyetlen és minőségében pótolhatatlan, a vele szembeni irányultsága személyes és kiterjedt. Viszont a beteg az orvost főleg abból a szempontból értékeli, hogy az egészségre irányuló szükségletének kielégítését mennyiben szolgálja, és ebből a szempontból nem jelentős tulajdonságai és cselekvései tulajdonképpen közömbösek a számára. Mégis hajlamos arra, hogy orvost mint személyt is jelentősnek tekintse, mert csak annyiban bíz meg benne mint orvosban, amennyiben megbízhatónak tartja mint embert.

Ha az irányultságot a cselekvési szituációban részt vevő más egyénekre vonatkoztatva vizsgáljuk, tekintettel kell lenni arra, hogy az adott szituációt az egyik fél szempontjából nézve képezhetik a szükségletek tárgyait, a másik fél szempontjából nézve viszont a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit jelentő összetevők. Az ilyen nem egynemű szituáció bizonyos mértékben befolyásolja mindkét fél kognitív irányultságát, de itt ezzel a kérdéssel nem foglalkozunk.

Láttuk tehát, hogy a szükségletek tárgyai vonatkozásában az irányultságok egyes oldalai közötti megfelelés nagyrészt nem egyértelmű, a szükségletek tárgyain túl részben más tényezők által meghatározott. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából nézve viszont azt hangsúlyozzuk, és azt előfeltételezzük, hogy a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az általunk megkülönböztetett vonatkozásokban elvileg egyértelműen megfelelnek bizonyos irányultságok.

- A szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az instrumentális irányultság, illetve a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése, az érzelmi semlegesség, a tárgy-szerű megismerés, a racionális alkalmazkodás, más személyek vonatkozásában a személytelen és részleges irányultság felel meg.

A szükségletkielégítés módjára vonatkozó irányultságot tekintve, a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az instrumentális irányultság, tehát a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése felel meg. Korábban (3.1Bb, 3.2) láttuk, hogy a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező, illetve a szükségletkielégítés eszközeire vagy feltételeire irányuló cselekvések közvetve, a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése révén szolgálják a szükségletek kielégítését.

Az érzelmi viszonyulásra vonatkozó irányultságot tekintve, a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az érzelmileg semleges irányultság felel meg. A szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvések is lehetnek a valóságban bizonyos mértékig érzelmeikkel áthatottak. A cselekvések hatékonysága szempontjából nézve azonban a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az érzelmileg semleges irányultság felel meg. Az instrumentális motívumokat és cselekvéseket tehát az egyének általában törekszenek érzelmentessé tenni. A szükségletkielégítés eszközeivel és feltételeivel az érzelmeik csupán annyiban egyeztethetők össze, amennyiben az adott körülményeknek megfelelő instrumentális motívumokat az érzelmeik nem befolyásolják vagy erősítik. Ha azonban elvileg is megengedjük a szükségletkielégítés eszközei és feltételei vonatkozásában az érzelmi átélést, esetleges, sőt általában valószínűtlen az, hogy az érzelmeik az adott körülményeknek megfelelő instrumentális motívumokat nem befolyásolják vagy erősítik.

Az irányultság harmadik oldala arra vonatkozik, hogy a cselekvő elsősorban a létezőknek a szubjektív értékelésére, vagy tárgyyszerű megismerésére törekedjen. A szükségletkielégítés összetevői szempontjából nézve ezt az oldalt, a szükségletkielégítés eszközei és feltételei tartalmilag függetlenek az egyének személyes motívumaitól, ezeket az összetevőket a környezeti összefüggések határozzák meg, amelyeket az egyének elfogulatlanul, tárgyyszerűen meg kell ismernie ahhoz, hogy megfelelően igazodhasson hozzájuk. A szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek tehát a tárgyyszerű megismerés felel meg.

Az irányultság negyedik oldala a környezethez való alkalmazkodás módjára vonatkozik. A szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez az egyének oly módon alkalmazkodnak, amit racionális alkalmazkodásnak neveztünk. Korábban (4.2Ab) láttuk, hogy a racionális alkalmazkodás folyamán az egyének elsősorban a környezet szükségleteikre vonatkoztatott közvetett, és hosszabb távon érvényesülő hatásaira vannak tekintettel. A racionális alkalmazkodás más vonatkozásokban érzelmileg semleges és tárgyyszerű megismerő irányultságot feltételez. Az egyéneknek tárgyyszerűen meg kell ismerniük a környezet összefüggéseit ahhoz, hogy racionálisan alkalmazkodhassanak hozzájuk. A környezetre vonatkozó elvárásaik is elsősorban a környezet tárgyyszerű megismerésén alapulnak.

Az irányultság ötödik oldala a más személyekhez való viszonyulásra vonatkozik. A személytelen és részleges irányultság felel meg az olyan körülményeknek, amikor az adott egyén számára más személyek és cselekvéseik a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képezik. Amennyiben egy adott egyén számára más személyek cselekvései a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, maguk a személyek is ilyen minőségükben jelentősek a számára. A beosztott számára például az a fontos, hogy vezetője milyen beosztásba helyezi, milyen feladatokkal látja el, és mennyi keresetbe juttatja. Az viszont közömbös, hogy vezetője mennyiben megfelelő férjnek vagy szülőnek, szereti a komolyzenét vagy rockzenét, és olvas szépirodalmat vagy nem.

Fentebb már utaltunk arra, hogy ha az irányultságot a cselekvési szituációban részt vevő más egyénekre vonatkoztatva vizsgáljuk, tekintettel kell lennünk arra, hogy az adott szituációt az egyik fél szempontjából nézve képezhetik a szükségletek tárgyait, a másik fél szempontjából nézve viszont a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit jelentő összetevők. Az ilyen nem

egynemű szituáció bizonyos mértékben befolyásolja mindkét fél kognitív irányultságát. Ezzel a kérdéssel majd a kilencedik fejezetben, az emberi viszonyokat tárgyalva foglalkozunk.

Említettük, hogy az irányultságok általunk megkülönböztetett összetevői nem merítik ki azokat a lehetséges szempontokat, amelyek szerint az irányultságok vizsgálhatók. Mi általános szinten vizsgáltuk az irányultságokat, de irányultságokat megkülönböztethetünk különböző jellegű és különböző méretű viselkedési egységeken belül. A különböző viselkedési egységeken belül az irányultságok, és azok különböző oldalai már lehetnek eleve vagy csupán közvetlen szükségletkielégítő, vagy csupán instrumentális irányultságok. Azonban az elemzésnek ezen a szintjén azoknak az irányultságoknak, és az irányultságok azon oldalainak nincs jelentősége, amelyek tulajdonképpen nem a személyiség és a környezet közötti összefüggésekre vonatkoznak. Mi az irányultságokkal főleg abból a szempontból foglalkoztunk, hogy a cselekvéseket mennyiben határozzák meg az egyének személyes tulajdonságai, és mennyiben a környezeti tényezők. Arra a kérdésre kerestük a választ, az irányultságok mennyiben segítik elő azt, hogy az egyének általában véve megfelelően alkalmazkodjanak környezetükhöz.

Irodalom

- Allport, G. W. 1980: A személyiség alakulása. Budapest: Gondolat Kiadó
- Atkinson, J. W. 1964: An Introduction to Motivation. Princeton: Van Nostrand
- Bandura, A. 1977: A Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Bandura, A. 1986: Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognition Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Becker, G. 1986: The Economic Approach to Human Behavior. In: Jon Elster (ed.): Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 108-122.
- Bertalan László (szerk.) 1987: Magyarázat, megértés és előrejelzés. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Blumer, H. 1969: Symbolic Interactionism. Perspective and Method. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Blumer, H. 2000: A társadalom, mint szimbolikus interakció. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 323-331.
- Burt, R. S. 1982: Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action. New York: Academic Press.
- Carver, C. S. – M. F. Scheier 2002: Személyiségpszichológia. Budapest: Osiris Kiadó
- Coleman, J. S. 1990: Foundations of Social Theory. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Douglas, J. D. (ed.) 1970A: Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge. London: Routledge and Kegan Paul
- Douglas, J. D. 1970B: Understanding Everyday Life. In: (ed.): Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge. London: Routledge and Kegan Paul, 3-44.
- Douglas, J. D. 1984: A mindennapi élet megértése. In: Hernádi Miklós (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 356-402.
- Eibl-Eibesfeldt, I. 1972: Love and Hate: The Natural History of Behavior Patterns. New York: Holt, Rinehart and Winston
- Elster, J. (ed.) 1986A: Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell.
- Elster, J. 1986B: Introduction. In: (ed.): Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 1-33.
- Farkas Zoltán 1997: A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.) 2000: Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Festinger, L. A. 1957: A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford: Stanford University Press

- Habermas, J. 1985 (I-II): *Theorie des Kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- Halász László – Hunyady György – Marton L. Magda (szerk.) 1979: *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hankiss Elemér 1976: *Értékszociológiai kísérlet*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda
- Hechter, M. – K. Opp – R. Wipplet (ed.) 1990A: *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York: Walter de Gruyter
- Hechter, M. – K. Opp – R. Wipplet 1990B: Introduction. In: (ed.): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York: Walter de Gruyter, 1-9.
- Hechter, M. – L. Nadel – R. E. Michod (ed.) 1993: *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter
- Hechter, M. 1987: *Principles of Group Solidarity*. Los Angeles: University of California Press
- Hechter, M. 1993: Values Research in the Social and Behavioral Sciences. In: M. Hechter – L. Nadel – R. E. Michod (ed.): *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter, 1-28.
- Heeren, J. 1970: Alfred Schutz and the Sociology of Common-sense Knowledge. In: Jack D. Douglas (ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 45-56.
- Hernádi Miklós (szerk.) 1984: *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Hill, R. J. 1981: Attitudes and Behavior. In: M. Rosenberg - R. H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books, 347-377.
- Hitlin, S. – J. A. Piliavin 2004: Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology* 30: 359-393.
- Homans, G. C. 1974: *Social Behavior: Its Elementary Forms*. (1961) New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Kardos Lajos 1973: *Általános pszichológia*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Lennon, K. 1990: *Explaining Human Action*. London: Duckworth.
- Leontyev, A. Ny. 1979: *Tevékenység, tudat, személyiség*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Lewin, K. 1972: *A mezőelmélet a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Magnusson, D. – N. S. Endler 1977: *Personality at the Crossroads: Current Issues in Interactional Psychology*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers
- Mandler, G. 1984: *Mind and Body. Psychology of Emotion and Stress*. New York: Norton
- Mandler, G. 1993: Approaches to a Psychology of Values. In: M. Hechter – L. Nadel – R. E. Michod (ed.): *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter, 229-258.
- March, J. G. 1986: Bounded Rationality, Ambiguity, and Engineering of Choice. In: J. Elster (ed.): *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 142-170.
- Maslow, A. H. 1987: *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row

- McGuire, W. J. 1979: Az attitűdök természete és az attitűdváltozás. In: Halász László – Hunyadi György – Marton L. Magda (szerk.): Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései. Budapest: Akadémiai Kiadó, 57-104.
- Mead, G. H. 1973: A pszichikum, az én és a társadalom. Budapest: Gondolat Kiadó
- Mook, D. G. 1987: Motivation. The Organization of Action. New York: W.W. Norton and Company, Inc.
- Murray, H. A. 1938: Explorations in Personality. New York: Oxford University Press
- Némedi Dénes (szerk.) 1988: Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45.)
- Parsons, T. – E. A. Shils (ed.)1962A: Toward a General Theory of Action. (1951) New York: Harper and Row Publishers
- Parsons, T. – E. A. Shils 1962B: Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): Toward a General Theory of Action. (1951) New York: Harper and Row Publishers, 45-275.
- Parsons, T. – E. A. Shils 1985: A cselekvés szervezetének és orientációjának kategóriái. In: Rényi Ágnes (szerk.): Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38), 39-77.
- Parsons, T. – E. A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némedi Dénes (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45.), 5-37.
- Parsons, T. – F. Bales – E. A. Shils 1953: Working Papers in the Theory of Action. New York: The Free Press
- Parsons, T. 1949: The Structure of Social Action. (1937) New York: Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, T. 1951: The Social System. New York: Free Press
- Parsons, T. 1967: Sociological Theory and Modern Society. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, T. 1971: The System of Modern Societies. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Parsons, T. 1985A: A cselekvés elmélete. In: Rényi Ágnes (szerk.): Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.), 17- 38.
- Parsons, T. 1985B: Újra a mintaváltozókról: válasz Robert Dubinnak. In: Rényi Ágnes (szerk.): Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.) 78-104.
- Parsons, Talcott 1988: A politikai hatalom fogalmáról. In: Némedi Dénes (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45), 38-83.
- Petri, H. L. 1986: Motivation: Theory and Research. Belmont: Wadsworth Publishing Company
- Rényi Ágnes (szerk.) 1985: Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.)
- Rokeach, M. (ed.) 1979: Understanding Human Values: Individual and Societal. New York: Free Press
- Rokeach, M. 1973: The Nature of Human Values. New York: The Free Press

- Rosenberg, M. – R. H. Turner (eds.) 1981: *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books
- Rubinstein, Sz. I. 1967: *Az általános pszichológia alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Russell, J. A. 1980: A Circumplex Model of Affect. *Journal of Personality and Psychology*, 39, 1161-1178.
- Schutz, A. 1962: *Collected Papers I.: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schutz, A. 1964: *Collected Papers II.: Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schütz, A. – T. Luckmann 1984: Az életvilág struktúrái (Részletek). In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 169-320.
- Schütz, A. 1984A: A társadalmi valóság értelemfeltel felépítése (Részletek). In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 159-177.
- Schütz, A. 1984B: A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 178-228.
- Schütz, A. 1984C: A fenomenológia néhány vezérfonala. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 96-117.
- Somló Bódog 1907: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó-vállalat
- Steers, R. M. – L. M. Porter 1983: *Motivation and Work Behavior*. New York: McCraw-Hill
- Váriné Szilágyi Ibolya 1987: *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Weber, M. 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weiner, B. 1972: *Theories of Motivation. From Mechanism to Cognition*. Chicago: Markham Publishing Company
- Williams R. M. Jr. 1979: Change and Stability in Values Systems: A Sociological Perspective. In: M. Rokeach (ed.): *Understanding Human Values: Individual and Societal*. New York: Free Press, 15-46.
- Worchel, S – W. Shebilske 1989: *Psychology. Principles and Applications*. New Jersey: Prentice-Hall
- Wright, G. H. 1987: Magyarázat és megértés. In: Bertalan László (szerk.) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont